

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2020

Research Article
ARAşTIRMA MAKALESİ

Fukahâ Metodunda İstihsân Kavramının Gelişiminde Cessâs'ın Rolü

Mehmet Aziz Yaşar

Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı

ya-ar19801@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-4677-1017>

Geliş Tarihi / Received: 17.09.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 17.12.2020

Özet

İstihsân delili, fıkıh usûlünde üzerinde tartışmaların yoğun bir şekilde yaşandığı konuların başında gelmektedir. Bu tartışmaların en önemli nedeni Hanefî mezhebinin ilk dönem müctehidlerinin istihsân ile ilgili sistemli bir açıklama yapmamasıdır. Nitekim Hanefî usûlcüler, ancak istihsâna karşı çıkanların sert eleştirileriyle karşılaştıktan sonra istihsân kavramı üzerinde durmuş ve ona kavramsal bir çerçeve çizmeye başlamışlardır. Sözü geçen usûlcülerin başında da Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs gelmektedir.

Hemen bütün İslâmî ilimlerle ilgilendiği bilinen Cessâs, esas şöhretini, fıkıh usûlü alanında ele aldığı el-Fusûl fi'l-usûl adlı çalışmasıyla kazanmıştır. Nitekim Cessâs, bu eserinde Hanefî usûl anlayışına teorik bir boyut kazandırarak bu anlayışı derli toplu bir şekilde sonrakilere aktaran ilk usûlcü olmuştur. Eser, fukahâ metoduna göre telif edilen usûl çalışmaları arasında günümüze ulaşan ilk usûl çalışmasıdır. Bu bakımdan da Cessâs, usûlî konuların kavramsal bir boyut kazanması hususunda sonraki Hanefî usûlcülere öncülük etmiştir. Sınırları belli bir çalışmada Cessâs'ın gelişiminde öncülük ettiği bütün bu usûl kavramlarını zikretmek mümkün değildir. Bu nedenle çalışmada Cessâs'ın usûl kavramlarının gelişimindeki rolünü istihsân kavramının gelişiminde yaptığı katkı çerçevesinde ortaya koymaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda Cessâs'ın kısa biyografisinden sonra ondan önceki dönemlerde istihsân ile ilgili bilgilerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bağlamda istihsânın tarihsel gelişimi süreci çerçevesinde Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde gerçekleşmiş bir takım istihsân türü içtihatlarla yer verilmiş ve istihsânın şer'î hükümlerin ortaya çıkarmasında bir istidlâl yöntemi olarak ilk defa kimin tarafından kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Keza Cessâs öncesi ve sonrası dönemlerinin usûlcüleri tarafından yapılan istihsân tanımlamalarına yer verilmiş ve bu tanımlar, Cessâs'ın istihsân için yaptığı tanımla karşılaştırılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ardından Cessâs'ın istihsânın mahiyeti, tanımı, çeşitleri ve meşruiyetine ilişkin yaklaşımı ve bunun sonraki dönem Hanefî usûlcüler üzerindeki yansımaları incelenmiştir.

Yapılan incelemede, fıkıh usûlü tarihinde istihsân kavramının teknik anlamıyla ilk defa Ebû Hanîfe tarafından kullanıldığına dair genel bir algı oluşmuş olsa da bunun gerçeği yansıtmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Nitekim istihsânın bu anlamıyla önceki dönemlerde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Yine bilhassa istihsân karşıtı fakihler tarafından -aleyhte kullanılabilecek- bir takım tanımlar Ebû Hanîfe veya arkadaşlarına isnad edilmeye çalışılsa da bunun doğru olmadığı kanaatine varılmıştır. İstihsânın tanımlanması, terimleşmesi ve usûl literatüründe yer almasında Cessâs'ın kilit rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu anlamda Cessâs'ın istihsân kavramının gelişimindeki rolü şu hususlar

çerçevesinde olmuştur:

- Cessâs'tan sonra usûlcülerin büyük bölümü, onun istihsân için yaptığı "Kıyası terk edip daha üstün bir delil ile amel etmektir." şeklindeki tanımı esas almıştır. Nitekim sözü geçen usûlcüler Cessâs'ın tanımında olduğu gibi istihsânı kıyas karşısında konumlandırmış ve buna göre tanımlarını şekillendirmişlerdir. Ancak bunlardan hiçbiri, Cessâs'ın yaptığı tanım kadar istihsânın efradına câmi ve ayyarına mani olmamıştır.

- İstihsânın çeşitlere ayrılması ilk kez Cessâs tarafından yapılmıştır. Örfî ve ıstılahî olarak istihsânı iki temel kısma ayıran Cessâs, ikincisini "iki farklı asla benzeyen" ve "illetin tahsisi" şeklinde iki çeşide taksim etmiştir. İletin tahsisini de nass, icmâ ve kıyas sebebiyle istihsân şeklinde üç farklı alt türe ayırmıştır. Sonraki usûlcüler, Cessâs'ın illetin tahsisi olarak gördüğü nass, icmâ ve kıyas-i hafî istihsânına zaruret ve örf gibi başka türler de ekleyerek istihsânın çeşitlerini arttırmışlardır.

- İstihsân kavramının kullanımının meşruiyetine ilişkin deliller, ilk defa Cessâs tarafından dile getirilmiştir. Cessâs, kıyasa karşı "daha güçlü delil" olarak ifade ettiği nas, icmâ ve diğer deliller için istihsân kavramının kullanılmasının meşru olduğuna dair müctehidlerin istihsân türü bazı uygulamalarının yanı sıra şu âyet ve hadise yer vermiştir: "Sözleri dinleyip en güzeline uyan kullarımı müjdele." ve "Müslümanların güzel buldukları şey Allah katında da güzeldir."

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, İstihsân, Cessâs, Kıyas, Hanefî.

Cessas' Role in The Development of Juristic Preference Concept in Fukahâ Method

The proof of Istihsan is among the highly debated topics in Usûl(methodology) al-Fiqh. The most important reason for these debates is that the early scholars of Hanafî school have not laid down a systematic explanation for Istihsan. For Hanafî scholars, only studied the concept of Istihsan and tried to draw a framework to it after receiving harsh criticism about it from those who opposed it. Among the said scholars, Abu Bakr Ahmad b. Ali al- Razi al- Cassas is of great importance.

Cassas who is known to be an expert of almost all of the Islamic sciences, earned his fame with his work al- Fusûl fi al-Usûl in Usul al- Fiqh. Cassas is the first scholar that systematically explained this understanding by giving a theoretical dimension to Hanafî methodology in his book. This book is the first methodology book which is written with a jurist method that survived till today. Therefore, Cassas pioneered the later Hanafî methodologists in terms of giving a conceptual dimension to topics related to usûl. It is not possible to mention all of the usûl related concepts that Cassas helped developing in this paper. For this reason, we tried to demonstrate the role of Cassas in developing usûl related concepts via his contributions to the concept of Istihsan.

In our study, after a short biography of Cassas, a compilation of the information on Istihsan before him is presented. In this context, within the scope of historical process of Istihsan, some examples of ijtihaids that are based on Istihsan during the times of Prophet, companions and al- Tabi'in are mentioned and by that it is tried to be determined who used Istihsan for the first time as a proof to reach judicial verdict. The methodologists' definitions of Istihsan from both before and after Cassas are given and these definitions are evaluated by comparing them to his definition. Afterwards, Cassas's opinions on the nature, definition, types and the validity of Istihsan and their effect on later period Hanafî Methodologists are examined.

After the research, even though there is an existing belief that the first usage of the term Istihsan in a technical way goes back to Abu Hanifa himself, it is concluded that this does not reflect the truth. Besides, although some definitions -that can be used against Istihsan- were tried to be attributed to Abu Hanifa or his friends by opposing jurists, it was concluded that this was not true.

It is seen that Cassas played a key role in conceptualizing of Istihsan as a term and its active use in usûl literature. Cassas's role in Istihsan's development as a term happened within these points:

-After Cassas, most of the methodologists acted on his definition of Istihsan. Those methodologists, just as in Cassas's definition, position Istihsan against Qiyas and formed their definitions. None of these definitions though, reached to a level of conciseness and inclusiveness.

- Cessâs made the division of Istihsan into types for the first time. Cassas who divides Istihsan into two main parts, traditional and terminological, divided the second into two types as "resembling two different essences" and "allocation of the cause". The allocation of the cause also divided into three subcategories as Nass, Ijmâ and Istihsan because of Qiyas. Next methodologists added necessity and custom to these subcategories.

-The proofs of the legitimacy of the use of Istihsan as a term are brought to public by Cassas. He defines Istihsan as a stronger evidence than Qiyas and suggests that this term is to be used for such evidences as Nass and Ijma because he considers them to be stronger evidences than Qiyas. As proof of

this opinion he not only shows the examples of Istihsân by famous mujtahîds but also uses these verse and hadith; "those who listen to what is said and follow the best of it." (Qur'an 39:18) and "What Muslims consider to be good is considered good by Allah too."

Keywords: Methodology of Jurisprudence, Juristic Preference, Cessas, Comparison, Hanafî.

Atıf / Cite as

Yaşar, Mehmet Aziz. "Fukahâ Metodunda İstihsân Kavramının Gelişiminde Cessâs'ın Rolü". *Marife* 20/2 (2020), 823-848. <https://doi.org/10.33420/marife.796367>

Giriş

Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî 305/917 yılında İran'ın Rey kentinde doğmuştur. İlim dünyasında daha çok el-Cessâs lakabıyla şöhret bulmuştur.¹ Yirmi yaşına kadar memleketi Rey'de kalmış ve burada bulunan âlimlerden tahsil görmüştür. İlk tahsilini tamamladıktan sonra 325/937'de dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Bağdat'a gitmiştir. Burada bulunan birçok meşhur âlimin ders halkalarına katılarak onlardan çeşitli ilim dallarında ders almıştır. Bunlar arasında en çok etkilendiği âlim ise dönemin büyük Hanefî fakîhi Ebü'l-Hasen Ubeydullah el-Kerhî (öl. 340/952) olmuştur. Cessâs, ilmî şahsiyetinin teşekkülünde büyük oranda Kerhî'den etkilenmiş ve onun önde gelen öğrencileri arasında yer almıştır.² Bağdat'ta baş gösteren şiddetli bir kıtlık yüzünden buradan ayrılmak zorunda kalan Cessâs, 334/946 tarihinde Ahvaz'a gitmiştir.³ Cessâs, kıtlığın son bulmasıyla Bağdat'a dönmüş ve bir müddet burada kaldıktan sonra hocası Kerhî'nin tavsiyesi üzerine Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbûrî (öl. 405/1014) ile birlikte Nisâbur'a gidererek ondan hadis ilmini tahsil etmiştir.⁴ 344/955 tarihinde tekrar Bağdat'a dönen Cessâs, hocası Kerhî'nin yerine ders vermeye başlamıştır. Bağdat'ın farklı ilim meclislerinde farklı ilim dallarında ömrünün sonuna değin kesintisiz bir şekilde ders veren Cessâs, birçok âlim yetiştirmiştir. Tanınmış talebeleri arasında Ebû Bekir el-Hârizmî (öl. 403/1013), Ebû Abdullah el-Cürçânî (öl. 398/1008) ve Ebü'l-Hüseyn ez-Za'ferânî (öl. 393/1003) sayılmaktadır.⁵ Tedrisatın yanı sıra fetvâ görevini de icra eden Cessâs, Bağdat'a Hanefî mezhebinin riyasetini üstlenmiştir.⁶ Bu ilmî faaliyetlerin yanı sıra farklı alanlarda birçok eser de kaleme almıştır. Cessâs, zengin bir ilmî miras bırakarak 370/981 yılında Bağdat'a vefat etmiştir.⁷

Çağdaşları arasında temayüz eden Cessâs sade bir hayat tarzını tercih etmiş,

¹ Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muđhiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: y.y., ts.), 1/84.

² Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkâdir Arnaût (İstanbul: Mektebetu İrsikâ, 1431/2010), 1/185.

³ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 11/213; Safvet Mustafa Haliloviç, *el-İmâm Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs ve menhecuh fi't-tefsîr* (b.y.: Dâru's-Selâm, ts.), 55.

⁴ Mevlüt Güngör, "Cessâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/427.

⁵ Güngör, "Cessâs", 7/427.

⁶ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 171.

⁷ Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vüsûl*, 1/185.

dünyevî makam ve mevkiilerden uzak durarak hayatı boyunca ilimle uğraşmayı ihmal etmemiştir. Nitekim kendisine iki defa teklif edilen dönemin en çok rağbet gören makamı olan başkâdılık vazifesini reddetmesi bunun en bariz göstergesidir.⁸ Mütevazı, yumuşak huylu ve zahit kişiliğiyle şöhret bulan Cessâs, birçok âlimin takdirini kazanmış ve hem muasırı hem de sonrakiler tarafından övgüyle anılmıştır.⁹ Kendisinden söz eden âlimlerden birçoğu onun müctehid olduğuna vurgu yapmıştır. Bu bağlamda sözü geçen âlimlerden bir kısmı Cessâs'ı Hanefî mezhebinin fukahâ taksimine¹⁰ göre dördüncü derece olan ashâbü't-tahrîc tabakasına yerleştirmiştir.¹¹ Bu tasnife göre Cessâs mukallid olarak görülmüştür. Kimisi bunun bir üst derecesi olan meselede müctehid tabakasında konumlandırmıştır. Kimisi ise onu söz konusu tasnife göre ikinci derece olan mezhepte müctehid tabakasında addetmiştir.¹² Bu son görüş daha tercihe şayan bulunmuş, diğer görüşler ise reddedilmiştir. Buna göre Cessâs, şer'î delillerden fikhî hükümler istinbât etme salahiyetine sahip olmakla beraber, bağlı bulunduğu mezhep imamının ictehad metodunu izleyen ve onun usûlü üzere hareket eden müctehid bir âlim olarak addedilmiştir.¹³

Çok yönlü ilmî kişiliğiyle İslâmî ilimlerin farklı alanında önemli eserler kaleme alan Cessâs, esas şöhretini fıkıh usûlü alanında telif ettiği *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı çalışmasıyla kazanmıştır. Cessâs, bu eserini ahkâm ayetlerinden hükümlerin istinbât metodunu öğretmek amacıyla *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserine bir mukaddime olarak yazmıştır.¹⁴ *el-Fusûl fi'l-usûl*, bütün usûl konularını sistematik bir şekilde ihtiva eden ve fukahâ metoduna göre telif edilen usûl çalışmaları arasında günümüze ulaşan ilk eserdir. Eser, fıkıh usûlünün kavram ve kurallarını ilmî bir suretle tanzim etmesi ve fukahâ/Hanefî usûlünü ilmî bir metoda kavuşturması açısından büyük önem taşımaktadır.¹⁵ Ayrıca Cessâs'ın eserde usûle ilişkin telifatı olmayan veya eseri günümüze ulaşmayan ilk dönem Hanefî usûlcülerin görüşlerini kendi ilmî birikim süzgecinden geçirerek sistematik bir biçimde sonrakilerin istifadesine sunması da fevkalade önemlidir. Nitekim Cessâs fukahâ çizgisinde eser telif eden usûlcülerin sık sık müracaat ettiği İsâ b. Ebân (öl. 221/836) ve Kerhî başta olmak üzere Hanefî mezhebinde otorite sayılan âlimlerin usûlî görüşlerine genişçe yer vermiştir.¹⁶ Bu bakımdan da *el-Fusûl*, İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinden son-

⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 171.

⁹ Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 12/344; Haliloviç, *el-İmâm Ebû Bekr er-Râzî*, 73.

¹⁰ Bk. Ya'kûb b. Abdulvehhâb Bâhüseyyin, *et-Tahrîc inde'l-fukahâ ve'l-usûliyyîn* (Riyad: Mektebetü'r-Rüsd, 1414/1994), 301-311; Osman Keskioglu, "Müctehidlerin Dereceleri", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]*, 6/9-10 (1967), 232-236.

¹¹ Abdullah Mustafa el-Merâgî, *el-Fethu'l-mübîn fi tabakâti'l-uşûliyyîn*, nşr. Muhammed Alî Osmân (b.y.: y.y., 1366/1947), 1/305.

¹² Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Hüsnü't-tekâdî fi sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî* (Mısır: Dâru'l-Envâr, 1368/1948), 89-93.

¹³ Haliloviç, *el-İmâm Ebû Bekr er-Râzî*, 82-85.

¹⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1405/1985), 1/5.

¹⁵ Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *el-Fikrû'l-uşûlî* (Cidde: Dâru's-Şürûk, 1403/1983), 125-126.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Füşûl fi'l-uşûl* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1414/1994), 1/46, 61, 68, 63, 103, 156, 158, 167, 168, 169 vd.

ra usûl ilmine yönelik ilk kapsamlı çalışma olarak telakki edilmiş ve genel olarak sonraki usûlcülerin özelde de Hanefî usûlcülerin üzerinde büyük bir etki bırakmıştır.¹⁷

Cessâs'tan sonra gelen Hanefî usûlcülerin çoğunluğu, gerek usûl kavramlarının açıklaması, gerek usûlî konularının tartışması gerekse mezhep düşüncelerinin temellendirmesi hususunda genellikle onun görüşlerini referans göstermiştir. Yine Cessâs'tan önceki usûlcülerin birçok görüşlerine de onun vasıtasıyla atıf yapılmıştır. Ayrıca diğer mezheplerin usûlcülerinin de usûlî konulara ilişkin Hanefî mezhebinin görüşünden bahsederken sıklıkla Cessâs'a atıf yaptıklarını görmekteyiz. Bu anlamda Cessâs'ın özellikle fukahâ metodunun usûl kavramlarının gelişiminde katkısının büyük olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim sözü edilen usûl kavramlarının kahir ekseriyetinin izahı ilk defa Cessâs tarafından yapılmıştır. Cessâs'tan sonra gelen usûlcüler de onun bu izahatlarını esas alarak söz konusu kavramların gelişimini sağlamışlardır.¹⁸ Örneğin usûlî kavramların en önemli olanların başında gelen kıyas kavramı, Cessâs'tan önce ictihâd kavramıyla eş anlamlı kabul edilmiştir. Hatta fıkıh usûlü ilminin müessisi olarak kabul edilen İmam Şâfiî de her iki kavramın aynı anlam için kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁹ Ancak Cessâs kıyas ve ictihâd kavramlarını ayrı ayrı olarak tafsilatlı bir şekilde tanımlayıp iki farklı kavram olduğunu ortaya koyarak bu hususta öncü ve örnek olmuştur.²⁰ Cessâs'tan sonra gelen usûlcüler de aynı anlayışı benimseyip kıyas ve ictihâd'ı iki farklı kavram olarak ele almışlardır.²¹ Aynı durum diğer usûl kavramları için de söz konusudur. Sınırları belli bir çalışmada Cessâs'ın gelişiminde öncülük ettiği bütün usûl kavramlarını zikretmek mümkün değildir. Bu yüzden çalışmada Cessâs'ın usûl kavramlarının gelişimindeki rolünü istihsân kavramının gelişiminde yaptığı katkı çerçevesinde ortaya koymaya çalışacağız.

1. Cessâs Öncesi İstihsân Kavramı

Diğer istidlâl yöntemleri gibi istihsânın da fikri temelleri Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine dayanmaktadır. İstihsân delilini savunanlar, hem sünnetten hem de sahâbe ve tâbiîn uygulamalarından birçok istihsân örneklerini serdetmektedirler.²² Bu bağlamda vadeli bir malın peşin bedelle satılması biçiminde gerçekleşen

¹⁷ Ebû Süleyman, *el-Fikrû'l-uşûlî*, 127; Soner Duman, "Usûlü'l-Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/219.

¹⁸ Cessâs, *el-Füşûl*, 3/321, 361, 385; Heysem 'Abdulmecîd Alî Hazne, *Ta'âvuru'l-fikri'l-uşûlî el-Hanefî* (Ürdün: Câmî'atu Âlu Beyt, Külliyyetü'd-Dirâsâtî'l-Fıkhiyye, Doktora Tezi, 1998), 179, 183, 188, 198.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 476.

²⁰ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/9-11.

²¹ Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk Muhammed Hasan eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1418/1999), 2/71; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu usûlî'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-kitâbî'l-islâmî, ts.), 3/268; Ahmed b. Abdisselâm er-Reysûnî, *et-Tecdîdu'l-uşûlî nehve şiyâgatin tecdidyyetin li 'ilmi usûlî'l-fıkıh* (Ürdün: el-Ma'hedü'l-'Alemlî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1435/2014), 680-681.

²² Vehbe ez-Zühaylî, *el-Vecîz fi usûlî'l-fıkıh* (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1419/1999), 15-16; Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsân Anlayışı ve Uygulaması* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 23-27, 37-39.

selem/selef akdinin Hz. Peygamber'den (s.a.v.) "Elinde bulunmayan bir şeyi satma."²³ şeklinde rivâyet edilen genel kuraldan istisna edilerek caiz görülmesi sünnetin; Hz. Ömer'in fethedilen arazilerin beşte dördünün gâzilere dağıtılması olan yerleşik kuralın aksine Sevâd arazisini kamu malı statüsüne kavuşturarak haraçlarını vermek suretiyle eski sahiplerinde bırakması sahâbenin;²⁴ tabîinden Sa'îd b. el-Müseyyeb'in Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kabul görmeyen fiyata narh koyma uygulamasına²⁵ karşın halkın maslahatını göz önünde bulundurarak narh koyması tâbîinin istihsân uygulamaları olarak zikredilebilir.²⁶

İstihsânın şer'î hükümlerin ortaya çıkarmasında bir istidlâl yöntemi olarak kullanılmasının ise Ebû Hanîfe ile başladığı konusunda usûlcüler arasında ittifak vardır.²⁷ İmam Şâfiî (öl. 204/820), Ebû Hanîfe'nin istihsân konusundaki öncülüğünü şöyle ifade etmiştir: "İnsanlar kıyas ve istihsân yöntemlerinin kullanılmasında Ebû Hanîfe'nin aile fertleri sayılır."²⁸ İbn Hazm (öl. 456/1064) da "Ebû Hanîfe'den önce istihsândan bahseden kimseyi bilmiyoruz."²⁹ diyerek bu hususa vurgu yapmıştır. Bunun yanı sıra kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin fikhî ictihâdlarında istihsân yöntemine sıkça başvurduğu belirtilmektedir. Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (öl. 189/805) bu hususta şunları kaydetmektedir: "Ebû Hanîfe kıyas yaptığında arkadaşları ona itiraz edebiliyorlardı. İstihsân yapıyorum, dediğinde ise kimse ona karşı çıkamıyordu ve teslim oluyorlardı. İstihsânın kullanılması konusunda kimse ona yetişmezdi. Ebû Hanîfe, doğru ve yerinde sonuçlara götürdüğü sürece kıyasa başvurur ve bunu kötü bir şey olarak görmezdi. Ancak istenmeyen sonuçlara yol açan kıyası terk edip istihsâna başvururdu. O (ictihâdlarında) daha ziyade insanların muamelelerini dikkate alırdı."³⁰ Yine Sehl b. Muzâhim'in (öl. ?) anlattığına göre Ebû Hanîfe mümkün olduğu sürece önce kıyas ile amel ederdi. Kıyas mümkün ol-

²³ Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/237.

²⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Kitâbü'l-Emvâl*, Muhammed Halîl Herrâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 72.

²⁵ Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 3/272.

²⁶ Beşir Gözübenli, "İslam Hukukunda İstihsânın Meşru Görülen Borç İlişkilerine Dair Bazı Mülâhazalar", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*, ed. Suat Cebeci (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 3/204-207; Muharrem Önder, "İstihsân Kavramının Ortaya Çıkışı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 186-193; Abdullah Çolak, "Hukukî Tutarlılık Bağlamında Ebû Hanîfe'nin İstihsân Anlayışı" IV. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu, ed. Cengiz Çuhadar vd. (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 1/570-574; Mehmet Aziz Yaşar, *İslâm Hukuku Metodolojisinde İstihsân* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2012), 5-14.

²⁷ Şükrü Özen, "Hicri II. Yüzyıldan İstihsân ve Maslahat Kavramları", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 3/1 (2003), 32; Ali Bardakoğlu, "İstihsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/340.

²⁸ Saymerî, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe*, 26.

²⁹ Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *Mülâhhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'îl*, thk. Sa'îd el-Afgânî (Dimaşk: Matba'atu Câmî'ati Dimaşk, 1379/1960), 9; Mehmet Dirik, "Ebû Hanîfe'nin İctihad Metodunda İstihsân", *PAU İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 198.

³⁰ Saymerî, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe*, 25-26; Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Uşûlü'l-fıkah* (b.y.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 262; Dirik, "Ebû Hanîfe'nin İctihad Metodunda İstihsân", 198; Mehmet Erkal, "Usûl İstılahlarının Ortaya Çıkışında İslam Fetihterinin Rolü: İstihsân Örneği", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*, ed. Suat Cebeci (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 3/11.

madığı durumlarda istihsâna başvururdu. O, bunlardan daha sağlam olduğu kanaat getiren metod ile amel ederdi.”³¹ Ebû Hanîfe'nin ictihâdî uygulamalarında istihsânın birçok örneği bulunmaktadır. Bunlardan bir örnek olarak Ebû Hanîfe'nin istihsâna binaen -unutarak bir şey yiyen kimsenin orucunun bozulmayacağına ve dolayısıyla bu orucunu kazâ etmesine gerek olmadığına- hükmetmesi meselesini zikredebiliriz. Ebû Hanîfe bu hususu şöyle ifade etmiştir: “Rivâyet olmasaydı zahir kıyasa binaen söz konusu kişinin orucunu kazâ etmesine hüküm verirdim. Ancak konuya ilişkin varid olmuş özel bir nass sebebiyle kıyas hükmünün terkinin daha güzel buldum.”³²

Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki her ne kadar kaynaklar, istihsânın teknik anlamda kullanılmasının Ebû Hanîfe ile başladığı konusunda hemfikir olsa da ondan önce de istihsânın bu anlamda kullanıldığına şahit oluyoruz. Nitekim Cessâs'ın aktardığına göre İyâs b. Muâviye (öl. 125/743) “İnsanlar dürüst davranışları sürece kıyasa göre hüküm veriniz. Bozulduklarında ise hükümleri istihsâna göre veriniz... Bildiğim kadarıyla mahkeme kararları insanların güzel buldukları (istihsân) kararlar şeklinde olmalıdır.”³³ diyerek özellikle yargı kararlarında kıyasın istenmeyen sonuçlara sebebiyet verdiği durumlarda onu bırakıp istihsân ile amel edilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Bu ise istihsânın teknik anlamda kullanılmasından ibarettir. Zaten Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî'nin (öl. 568/1198) İyâs'ın bu ifadesini “Kıyas istenmeyen sonuca yol açtığında iki delilden daha incelemeyle amel ediniz.”³⁴ şeklinde yorumlaması, istihsânın bir çeşidi olan zahir kıyasa karşı gizli kıyas ile amel etmesine işaret olduğu kanaatindeyiz. Hâl böyleyken âlimlerin Ebû Hanîfe'den önce kimsenin istihsânı teknik anlamda kullanmadığını iddia etmeleri şu ihtimale bağlanabilir: İlk dönem âlimler İyâs'ın bu düşüncesine rastlamadığı için bu iddiayı ileri sürmüşlerdir. Sonraki âlimler de onların bu düşüncesine dayanarak aynı iddiayı sürdürmüşlerdir.

Hanefî mezhebinin sistemleşip ekolleşmesinde öncü rol oynayan ve Ebû Hanîfe'nin gözde talebeleri olan Züfer b. el-Hüzeyl el-Basrî (öl. 158/775), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Kûfî (öl. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805) kendi ictihâdlarında istihsânı bir istidlâl yöntemi olarak kullanmışlardır. Bunlardan İmam Züfer'in herhangi bir eseri günümüze ulaşmamıştır. Onun usûl ile ilgili görüşlerini ise kendisine sıklıkla atf yapılan *Nâdirü'r-rivâye*'den ve Hanefî mezhebinin diğer temel kaynaklarından öğreniyoruz. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında istihsâna en az başvuranın İmam Züfer olduğu belirtilmektedir. Nitekim Züfer'in daha ziyade kıyas yöntemini kullandığı ve bunu en iyi şekilde uyguladığı,³⁵ dolayısıyla da kıyas metodunun kullanılmasıyla ön plana çıktığı bilinmektedir. Kaynaklarda Züfer'in istihsân metodunu kullandığına dair bilgiler mevcut

³¹ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe* (Haydarabat: Matba'atu Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1321/1904), 1/82.

³² Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Ta'vîmü'l-edille*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001), 405.

³³ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/229.

³⁴ Mekkî, *Menâkıbu'l-imâmi'l-a'zam*, 1/95; Önder, *İstihsan Kavramının Ortaya Çıkışı*, 194.

³⁵ Saymerî, *Ah̄bâru Ebî Hanîfe*, 111.

olsa da bu, onun kıyası kullandığı kadar sıklıkta olmamıştır.³⁶ Muhammed Biltâcî (öl. 1425/2004) bu konuda şu tespiti yapmıştır: “İmam Züfer’in mezhep içindeki ihtilafı meseleler hakkındaki tutumuna damgasını vuran en bariz özelliği şöyledir: Ebû Hanîfe ve arkadaşları arasında kıyas ve istihsân kaynaklı fikhî tartışmalarda, İmam Züfer genellikle kıyası istihsâna tercih ederek ona göre hüküm vermiştir. Ancak nadir de olsa onun açık kıyası gizli kıyas veya genel geçer bir örf sebebiyle terk ettiği de olmuştur.”³⁷

Ebû Hanîfe’nin talebeleri arasında fıkıh usûlü alanında en fazla mesai harca-yan kişinin Ebû Yûsuf olduğu belirtilmektedir. Hatta fıkıh usûlünde ilk eser telif edenin Ebû Yûsuf olduğunu; dolayısıyla da bu ilmin müessisi İmam Şâfiî değil de kendisinin olduğunu iddia edenler de olmuştur.³⁸ Muhtemelen müsteşrik Joseph Schacht (öl. 1969) da buna dayanarak istihsânı teknik anlamda ilk kullananın Ebû Yûsuf olduğunu iddia etmiştir.³⁹ İlim erbabınca kabul görmemesine rağmen bu iddia, Ebû Yûsuf’un istihsân yöntemini kendi ictihâdlarında sıklıkla kullandığına dair bir kanaat oluşturması açısından önem arz etmektedir. Belki de üstlendiği kâdılık görevinin etkisiyle Ebû Yûsuf diğer arkadaşlarına nazaran istihsânı daha sık kullanmıştır. Nitekim *el-Harâc* adlı eserini incelediğimizde Ebû Yûsuf’un birçok konuda istihsân yöntemine göre hüküm verdiği vakıf oluyoruz. İstihsâna dayalı olarak verdiği bu hükümlerin geneli kıyasa mukabil istihsân örnekleri olarak teza-hür etmiştir.⁴⁰

Hanefî mezhebinde Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî’nin özel bir yeri vardır. Nitekim Şeybânî Hanefî mezhebinin fıkıh mirasını nakledip sistematik bir şekilde kaydeden ilk kişi olmuş ve bu bakımdan da gerek fûrû’ gerekse usûl açısından ol-sun Hanefî fıkının sistemleşip bir ekol haline gelmesinde öncü konumda yer al-mıştır.⁴¹ Şeybânî’nin usûl anlayışı ise hocası Ebû Hanîfe’nin usûl anlayışından pek farklı olmamıştır. Bu anlamda Ebû Hanîfe’de olduğu gibi Şeybânî’nin de fikhî çö-zümlemelerinde istihsân metoduna sıkça başvurduğu müşahede edilmektedir.⁴² *el-Aşl* adlı eserine baktığımızda Şeybânî’nin istihsâna dayalı içtihatlarının oldukça fazla olduğunu görüyoruz.⁴³ O, çoğunlukla istihsânı kıyas mukabilinde kullanıp her iki kavramı birlikte zikretmiştir. Bu bağlamda Şeybânî, hem kıyas hem de istihsân

³⁶ Ali Bakkal, “İstihsânın Mahiyeti ve Çağdaş Problemlere Çözüm Getirmedeki Önemi”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*, ed. Suat Cebeci (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 3/18-19; Adem Çiftçi, “Hanefî Mezhebi’nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl’in İstihsana Yaklaşımı”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (2017), 133.

³⁷ Muhammed Biltâcî, *Menâhicü’t-teşrî’i’l-İslâmî fi’l-karnî’s-sânî el-hicrî* (Kâhire: Dâru’s-Selâm, 2007), 1/311.

³⁸ Abdülkerîm Zeydan, *el-Vecîz fi usûli’l-fıkıh* (Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1407/1987), 16.

³⁹ Önder, İstihsân Kavramının Ortaya Çıkışı”, 201.

⁴⁰ Bk. Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm, *Kitâbü’l-Harâc*, thk. Tahâ Abdurraûf Sa’d-Sa’d Hasen Muhammed, nşr. el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs (Kahire: el-Mataba’atü’s-Selefiyye, ts.), 1/194, 199, 200; Yaşar, *İslâm Hukuku Metodolojisinde İstihsân*, 19-20.

⁴¹ Aydın Taş, *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî Hayatı, Eserleri ve Usûl Anlayışı* (Diyarbakır: A Grafik Yayınları, 2016), 148-161.

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), (tahkik edenin mukaddimesi), 70; Yaşar, *İslâm Hukuku Metodolojisinde İstihsân*, 20.

⁴³ Bk. Şeybânî, *el-Aşl*, 1/56, 162, 182, 185, 238, 267, 284; 2/186, 358, 361, 280.

ile çözümlemesi mümkün olan meselelerin hükümlerini beyan ederken genellikle önce kıyasa göre verilen hükmü belirtmiş; bilahare “Kıyası terk edip istihsâna göre şu hükmü veriyorum.” diyerek istihsâna göre meselenin hükmünü açıklamıştır. Bazen de önce meselenin istihsâna göre çözümünü zikretmiş; ardından “Bu meselede istihsânı terk ettik. Kıyasa göre hüküm verdik.” diyerek kıyasa göre hükmünü ortaya koymuştur.⁴⁴ Şeybânî'nin kıyası istihsâna veya istihsânı kıyasa tercih etmesinde rol oynayan en önemli etkenin ise illetin hükme tesiri olduğuna şahit oluyoruz. O, çelişik durumunda bulunan celî kıyasın ve hafî kıyasın (istihsân) açıklık ve kapılıklarına itibar etmemiş; hükmün konulmasında müessir olan vasfın/illetin güçlülük ve zayıflığını esas almıştır. Buna göre Şeybânî, hafî de olsa illeti hükmün belirlenmesinde daha güçlü olan kıyası -ki buna istihsân adını vermiştir- celî kıyasa tercih etmiştir. Buna mukabil hükmün konulmasında etkisi daha güçlü olan kıyasa karşı ise istihsânın hükmünü terk etmiştir.⁴⁵

Görüldüğü üzere hem Ebû Hanîfe hem de Hanefî mezhebinin teşekkülünde en belirleyici rol oynayan müctehid fakihler, fikhî çözümlemelerinde istihsânı terim anlamıyla sıkça kullanmışlardır. Diğer bir ifadeyle Ebû Hanîfe ve talebeleri istihsânı bir istidlal yöntemi olarak teknik anlamda kullanmışlardır. Ancak istihsânın teknik anlamıyla usûl terminolojisinde yer alması ve dolayısıyla onun sözü edilen anlamıyla tanımlanması Ebû Hanîfe veya talebeleriyle başlayıp başlamadığına dair farklı görüşler vardır. Bu bağlamda da usûl eserlerinde istihsânın hücciyeti ile ilgili ihtilaflara zemin teşkil eden bazı tanımlar Ebû Hanîfe'ye veya mutekaddim Hanefî usûlcülere nispet edilmiştir. Sözü edilen tanımların hemen hepsinin istihsânın hücciyetine karşı olan usûlcüler tarafından dile getirilmiş olması manidar bulduğumu belirtmek isterim. Burada bu tanımları ve onlar üzerinde cereyan etmiş tartışmaları ana hatlarıyla zikretmeye çalışacağız.

İstihsân, “herhangi bir delil olmaksızın müctehidin kendi aklıyla ve görüşüyle güzel bulduğu şeydir.”: Bu tanım, usûl literatüründe üzerinde tartışmanın en çok yaşandığı tanımların başında gelmektedir. İmâm Şâfiî'nin bu tanımı Ebû Hanîfe'ye nispet etmiştir. Bedrüddîn ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), İmâm Şâfiî'nin sözü geçen istihsân tanımını Ebû Hanîfe'ye nispet etmesi hususunda şunları kaydetmiştir: “İmâm Şâfiî'nin, Ebû Hanîfe'nin istihsândan amacının, müctehidin kendi aklına göre hüküm vermesi olduğunu anladığı aşikârdır; dolayısıyla Hanefîlerin bunu inkâr etmeleri anlamsızdır.”⁴⁶ Yine Zerkeşî İmâm Şâfiî'nin istihsâna yönelik “İstihsân, zevke göre hüküm vermektir.”⁴⁷ şeklindeki diğer bir eleştirisini gerekçelendirirken “Zira Hanefîlerin istihsânı herhangi bir delil olmaksızın müctehidin, aklına gelen şeyle hükmetmesinden ibaret olarak görmeleri yaygın bir durumdur.”⁴⁸ diyerek Şâfiî'nin bu düşüncesinde haklı olduğuna vurgu yapmıştır. Aynı şekilde Ebû İshâk

⁴⁴ Şeybânî, *el-Aşl*, 1/25, 60, 161, 275, 355; 2/471; 3/370; 5/416, 6/210, 263.

⁴⁵ Şeybânî, *el-Aşl*, 1/275; 4/481; 5/18; Cessâs, *el-Füşûl*, 4/240-242; Yusuf Erdem Gezgin, “Hanefî Mezhebinde Kurala Aykırılıktan (İstihsan) Kurala (Kıyas) Dönüş”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 180-185.

⁴⁶ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ fî usûli'l-fıkh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994), 8/103, 104.

⁴⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 507.

⁴⁸ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtâ*, 8/96.

eş-Şîrâzî (öl. 476/1083), İbn Kudâme el-Makdisî (öl. 620/1223) ve diğer bazı usûlcüler de bu tanımı Ebû Hanîfe'ye isnâd etmişlerdir.⁴⁹ İstihşân ile ilgili yaşanan ilk tartışmaların merkezinde de bu tanım yer almaktadır. Zira istihşân karşıtı usûlcüler, ilk dönem Hanefîlerin istihşân uygulamalarıyla yakından ve uzaktan ilgisi olmayan sözü edilen tanımı Ebû Hanîfe'ye nispet etmiş ve buna dayanarak Hanefî usûlcülerini sert bir dille eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerin başını ise İmam Şâfiî çekmektedir.⁵⁰ Şâfiî, istihşânın bu tanımının Ebû Hanîfe'ye ait olduğuna inanmış olmalı ki bu tür istihşânı şiddetle reddetmiş ve onu şer'î bir mesnedi olmaksızın müctehidin aklının ürünü olduğunu düşünerek -bazı Şâfiî usûlcülerin aktardığına göre- "İstihşân yapan yeni bir şer'at koymuş sayılır." şeklindeki istihşân karşıtı ağır ifadesini sarf etmiştir. Aynı şekilde Gazzâlî (öl. 505/1111), Âmidî (öl. 631/1233), Tâcüddîn es-Sübki (öl. 771/1370) ve İsnevî (öl. 772/1370) gibi usûlcüler de aynı tanımı gerekçe göstererek istihşânı reddetmişlerdir.⁵¹

Hanefî usûlcüler, istihşânın, sırf akla dayalı bir yöntem olmadığını, Ebû Hanîfe'nin böyle bir yöntemi hiç kullanmadığını, dolayısıyla da zikredilen tanımın kendisine ait olmadığını kesin bir dille ifade etmişlerdir. Bunların başında da Cessâs gelmektedir. Cessâs istihşâna karşı olanların "istihşânı, hevâ ve hevese göre hükmetmek" olarak telakki edip reddetmeye çalıştıklarını⁵² diyerek şunları kaydetmiştir: "Muhâlif görüşte olanların istihşânı bu şekilde anlatmaları arkadaşlarımızın kullandıkları istihşânın hakikatini tam anlamıyla idrak etmediklerini göstermektedir. Bu sebeple bilinçsizce yorumlarda bulunmuşlardır.... Hâlbuki arkadaşlarımızın istihşân ile ilgili söylediklerinin hepsi, hevâ ve hevesten uzak, delillerle desteklenen bilgilerdir."⁵³ Cessâs'tan sonra gelen diğer Hanefî usûlcüler de karşıt görüştekilerin istihşân dolayısıyla mütekaddim Hanefîlere yönelttikleri eleştirileri reddetmeye çalışmışlardır. Diğer taraftan Şîrâzî, "İmam Şâfiî ve Bîşr el-Merîsî (öl. 218/833), 'herhangi bir delil olmadan insanın güzel bulduğu şeyden ötürü kıyası terk etmekten' ibaret olan istihşânı Ebû Hanîfe'ye nispet ettiklerini; ancak müteahhir Hanefîlerin bunu kabul etmediklerini"⁵⁴ ifadede ederek Hanefî usûlcülerin konuya ilişkin genel tutumlarını aktarmıştır.

⁴⁹ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Luma' fî uşûl'l-fıkh* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 121; Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî uşûl'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, nşr. Müessesetü'r-Rayyân li'-Tabae ve'n-Neşr ve't-Tevzî (b.y.: y.y., 1423/2002), 1/474; Abdülkerîm b. Alî Muhammed en-Nemle, *İthâfu zevi'l-besâir bi şerhi Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî uşûl'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, 1417/1996), 4/290-291.

⁵⁰ Kâşif Hamdi Okur, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Kıyâs ve İstihşâna Yaklaşımı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (2007), 230.

⁵¹ Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ min ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed b. Abdisselâm Abdüşşâfi (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 171; Seyfüddîn Alî b. Ebî Alî el-Âmidî, *el-İhkâm fî uşûl'l-ahkâm*, thk. Abdurrazzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 4/156; Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 3/188; Abdurrahman b. Hasan el-İsnevî, *Nihâyetüs-sül şehü minhâcî'l-vusûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 365.

⁵² Cessâs, *el-Füşûl*, 4/223.

⁵³ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/223-226.

⁵⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra fî uşûl'l-fıkh*, thk. Muhammed Hasan Heytû (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1413/1993), 492-493.

Konuya ilişkin yaptığımız bütüncül bir inceleme sonucunda yukarıda zikredilen istihsân tanımının Ebû Hanîfe'ye ait olmadığı kanaatine vardık. Nitekim bize ulaşan ilk dönem Hanefî müctehitlerinin eserlerinde istihsân ile ilgili böyle bir tanım geçmediği gibi sonraki dönem Hanefî usûlcüler de onu şiddetle reddetmişlerdir. Keza gerek Ebû Hanîfe'nin gerekse onun talebelerinin istihsâna göre verdikleri hükümlerden hiç birisinin sırf akla ve indi re'ye dayalı çözümlerden olmadığını müşahede etmekteyiz. Ali Bardakoğlu'nun da belirttiği gibi Ebû Hanîfe'ye isnat edilen, "İstihsân, insanın bir delile dayanmadan kendi aklıyla güzel bulduğu hükmü vermesidir." şeklindeki tanım, Şâfiîler tarafından Hanefîler'in bazı istihsân örnekleriyle⁵⁵ desteklenmeye çalışılsa da bu onların kendi eleştirilerini haklı çıkarmaya yönelik yorumlardan ibarettir.⁵⁶ Diğer taraftan istihsâna karşı olanların bahse konu istihsân tanımının Ebû Hanîfe'ye nispeti konusunda farklı yaklaşımlar sergilemeleri de bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Zira bunlardan bir kısmı sözünü ettiğimiz tanıma, açık bir biçimde kesinlik ifade eden sözlerle; bir kısmı tanıma zikrettikten sonra "Böyle bir istihsân anlayışının Ebû Hanîfe'ye ait olduğu rivâyet edilmektedir." diyerek onu dolaylı olarak; diğer bir kısmı ise daha ihtiyatlı davranarak istihsân ile ilgili böyle bir tanımın Ebû Hanîfe'den nakledilen istihsân ile ilgili ifadelerden anlaşılmaktadır." diyerek Ebû Hanîfe'ye isnat etmiştir.⁵⁷ İstihsân karşıtı usûlcülerin, bu tanıma Ebû Hanîfe'ye nispet etmesinde rol oynayan en önemli etkenin İmam Şâfiî'nin konuya yaklaşımı olduğu kanaatindeyiz. Zira İmam Şâfiî istihsânı, insanın hevâ ve hevesine göre hüküm vermesi olarak görmüş; bunu da sırf aklın ürünü olarak gördüğü Ebû Hanîfe'nin bazı istihsân örnekleriyle desteklemiş ve çeşitli deliller sunarak kesin bir dille reddetmiştir. Şâfiî usûlcüler, İmam Şâfiî'nin istihsâna karşı bu sert duruşunu görünce onun konuya ilişkin görüşlerinin zann veya tahminden ibaret olmadığını, istihsân ile ilgili söylediği her şeyin bizzat şahit olduğu ve yakinen gördüğü bilgilerden ibaret olduğu düşünmüş ve bundan hareketle de söz konusu tanıma geliştirerek İmam Şâfiî'nin aracılığıyla Ebû Hanîfe'ye nispet etmişlerdir. Zaten Zerkeşî'nin yukarıda zikrettiğimiz "İmam Şâfiî'nin, Ebû Hanîfe'nin istihsândan amacının, müctehidin kendi aklına göre hüküm vermesi olduğunu anladığı aşikârdır"⁵⁸ şeklindeki ifadesi bunu kanıtlar niteliktedir.

Hanefî mezhebinin ilk dönem müctehidlerine nispet edilen istihsânın diğer bir tanıma şu şekildedir: İstihsân, müctehidin vicdanını etkileyen fakat onu açık bir şekilde ifade etmekte zorlandığı bir delildir. Âmidî bu tanıma Ebû Hanîfe'nin bazı arkadaşlarına isnad ederek şunları kaydetmiştir: "Müctehidin, kesin bir delil mi veya zayıf bir kuruntu mu diye tereddüt ettiği bir delil ile amel etmesi ittifaqla caiz değildir. Buna karşın müctehidin, şer'î bir delil olduğunu kesin bir şekilde bildiği

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 8/99.

⁵⁶ Bardakoğlu, "İstihsân", 23/341.

⁵⁷ Şîrâzî, *el-Luma'*, 121; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzır*, 1/474; Sübkî, *el-lbhâc*, 3/190; Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 8/103.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 6/450; Muhammed Âşır Resul Bahş b. Kebîr, *Delîlü'l-istihsân ve hücciyetuhu dirâse tatbikiyye fî fihri'l-muâmelât* (Mekke: Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şerî'ati'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1425/2004), 1/124.

bir delil ile amel etmesi gerektiği hususunda ihtilaf yoktur.”⁵⁹ Yani önemli olan amel edilmek istenen delilin müctehidin zihninde kesinlik kazanmasıdır. Buna göre müctehidin, kendi zihninde kesinlik kazanan delili ifade edememesinin veya bunda zorlanmasının bir anlamı kalmaz. Zira bütün şer’î delillerin her biri için bir isim vardır. Bu deliller şu veya bu şekilde bu isimlerle ifade edilebilecek tarzdadır. İstihsân karşıtı usûlcülerin bu tanıma dönük eleştirilerini şöyle özetlememiz mümkündür: İstihsânın şer’î bir delil olarak kabul edilebilmesi için her şeyden evvel onun müctehidin zihninde delil olarak kesinlik kazanması gerekir ki müctehidin onu ifade edebilmesi ancak bu şekilde mümkün olur. Aksi takdirde müctehid onu ifade etmekte güçlük çeker ki böyle bir şeyin delil sayılması mümkün değildir.⁶⁰ Gördüğümüz kadarıyla Âmidî ve onu takip eden bazı müteahhir usûlcüler, sözünü ettiğimiz tanıma isim belirtmeksizin bazı mütekaddim Hanefilere isnad etmiştir.⁶¹ Bunun dışında ne istihsânı savunanlar ne de reddedenlerden kimse bu tanıma açık bir şekilde Hanefilere nispet etmiştir. Tanım, genellikle “قال/denilmiştir” ifadesiyle aktarılmıştır. Bu nedenle bunu mütekaddim Hanefilere mal etmek doğru değildir. Zaten Abdulazîz el-Buhârî’nin (öl. 730/1330) Hanefilerce yapılmış istihsân tanımlarını aktarırken böyle bir tanımdan söz etmemesi bunu göstermektedir.⁶²

Mâtürîdiyye ekolünün kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944) istihsân için iki tanım yapmıştır. Bunlardan biri, “Âlimin, hakkında delil bulunmayan hadise için takdir hakkını kullanarak en güzel hükmü seçmesidir.” şeklindeki tanımdır. Diğeri ise şöyledir: “Müctehidin, şer’î kaynaklarda miktarı belirlenmeyen ölçü, tartı ve benzeri meseleler için kalbine doğan baskın zan ile hüküm vermesidir.” “Mâtürîdî her iki tanıma da müctehidlerin takdirine bırakılan miktarların belirlenmesiyle ilgili meselelerin tahlilinde zikretmiştir. İstihsânın bu anlamda kullanılmasında ise ihtilaf yoktur.⁶⁴ Ancak usûlcülerden kimsenin bu tanımlardan bahsettiğine rastlamadık.

İstihsânın diğer bir tanıma Kerhî’ye nispet edilmektedir. Bu tanım usûl eserlerinde farklı şekillerde aktarılmıştır.⁶⁵ Bunlardan kendisine ait olma ihtimali daha yüksek olan ve öğrencisi Cessâs tarafından aktarılan tanım şöyledir: “İstihsân, bir hükmü daha evlâ bir hüküm sebebiyle terk etmektir ki ikinci hüküm olmasaydı ilk hüküm sabit olurdu.”⁶⁶ İstihsânı reddeden usûlcüler, bu tanıma istihsânın şer’î bir delil olarak literatürde yer almasından sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşması

⁵⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/157.

⁶⁰ Safiyyüddîn Muhammed b. Abdîrahîm el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ ‘ilmi'l-uşû*, Sâlih b. Süleyman el-Yûsuf- Sâlim b. Sa’d es-Suveyh (Mekke: el-Mektebetü’t-Ticâriyye, 1416/1996), 8/4005; Nemle, *İthâfu zevi'l-besâir*, 4/302.

⁶¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/157.

⁶² Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/3.

⁶³ Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005), 7/47; 10/291; Bardakoğlu, “İstihsân”, 23/341.

⁶⁴ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/233.

⁶⁵ Nemle, *İthâfu zevi'l-besâir*, 4/285.

⁶⁶ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/234; Mehmet Nuri Güler, “İstihsân Teorisi’nin Yeniden İnşası -Modern Hukuk Katkılı Bir Deneme-, İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*, ed. Suat Cebeci (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 3/218.

neticesinde Hanefî usûlcülerce bu yöntemin gözden geçirilerek tashih edilmesi aşamasının ürünü olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁷ Söz konusu tanım, istihsândan olmadığı halde muhassıs sebebiyle âmm hükmünün ve nâsih nedeniyle mensûh hükmünün terk edilmesi gibi konuları da kapsadığı gerekçesiyle eleştirilmiş olsa da⁶⁸ Hanefî usûlcülerce ilk tanım olarak kabul edilmesi ve bu münasebetle sonraki tanımlara örnek olması hasebiyle kayda değerdir. Bu tanımlar dışında Cessâs öncesi fakîhlerden istihsân kavramının teknik anlamıyla ilgili başka bir bilgi bize ulaşmamıştır. Sözü geçen fakîhlerin istihsânın çeşitlerinden, hücciyetinden veya başka bir yönünden bahsettiklerine rastlanılmamıştır. İlk defa Cessâs, istihsânın bu yönlerinden bahsetmiştir.

2. Cessâs'ta ve Sonrasında İstihsân Kavramı

Cessâs, istihsân konusunu işlerken alışılmışın aksine konuyu istihsân kavramının açıklamasıyla değil, istihsân karşıtlarının iddialarını reddetmekle başlamıştır. Bu bağlamda Cessâs, "Muhaliflerimiz istihsânı hevâ ve hevese göre hükmetmek olarak görmüş ve bizim kullandığımız istihsânı anlamamışlardır." söyler ve İmam Şâfiî'nin istihsânın iptaline yönelik serdettiği "İnsan başıboş olarak bırakılacağı mı sanıyor?" (Kıyâmet, 75/36) şeklindeki delili⁶⁹ zikrederek ona cevap vermeye çalışır. Ardından Cessâs, dönemin Medine kâdisinin kendisine anlattığı şu olayı aktarır: "Fukahâ ihtilafına dair eserler kalem alan ilim sahibi İbrahim b. Câbir'in (öl. 316/928) önce kıyası kabul ettiğine, daha sonra reddettiğine vakıf oldum. Bunun sebebini sorunca şöyle cevap verdi: "İmam Şâfiî'nin *İbtâlül'-istihsân* adlı çalışmasını okudum ve savunduğu düşüncelerin doğru olduğu kanaatine vardım. Fakat Şâfiî'nin istihsânın iptaline yönelik ileri sürdüğü bütün bu düşüncelerin kıyasın iptali için de geçerli olduğunu gördüm. Bu yüzden kıyası reddediyorum."⁷⁰ Cessâs'ın aktardığı bu olay, İmam Şâfiî'nin istihsâna yönelik eleştirilerine bir cevap niteliğindedir. Yani Cessâs'ın istediği şey şudur: Sanıldığının aksine istihsân ile verilen hükümler mesnetsiz değildir. Kıyasta olduğu gibi onların da mesnedi nass veya icmâdır. Hatta ileride değinileceği üzere istihsânın önemli bir kısmı kıyastan ibarettir. Hâl böyleyken istihsâna yapılan eleştiriler kıyasa yapılmış sayılmalı ve istihsânın reddi kıyasın reddi olarak görülmelidir. Cessâs'ın bu düşüncesinden etkilenmiş olmalı ki sonraki dönem Hanefî usûlcülerin bir kısmı istihsânı iki kıyastan biri veya kıyas-i hafî olarak nitelemişlerdir. Ebü'l-'Usr el-Pezdevî'nin (öl. 482/1089) bu meyandaki şu sözleri bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Bize göre istihsân iki kıyastan biridir. Bunlardan birine istihsân adını vermemizin nedeni onun mûcibiyle amel etmenin daha evlâ olduğuna işaret etmektir."⁷¹ Bu başlıkta Cessâs'ın istihsân kavramıyla ilgili öncülük ettiği konular tespit edilerek incelenecektir. Keza bunun sonraki usûlcüler üzerindeki yansımaları da fazla ayrıntıya girmeden irdelenecektir.

⁶⁷ Bardakoğlu, "İstihsan", 23/340.

⁶⁸ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/158; Yaşar, *İslâm Hukuku Metodolojisinde İstihsân*, 22-23.

⁶⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 21.

⁷⁰ Cessâs, *el-Füştûl*, 4/227.

⁷¹ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/3-4.

2.1. İstihsânın Mahiyeti

Yukarıda da ifade edildiği üzere ilk dönem Hanefî müctehidlerinden istihsânın istilâhî tanımıyla ilgili bir bilgi gelmemiştir. Onun terim anlamına kavuşması ve teknik anlamda fıkıh usûlü terminolojisinde yer alması sonraki Hanefî usûlcülerin gayretleriyle olmuştur.⁷² İstilahî anlamda istihsânı ilk tanımlayan Mâtürîdî (öl. 333/944) olmakla beraber her nedense Hanefî usûlcüler, Kerhî'nin yaptığı tanımları ilk tanım olarak kabul etmişlerdir.⁷³ Bu tanım ise Hanefî usûl anlayışına teorik bir boyut kazandırarak derli toplu bir şekilde sonrakilere aktaran ve Kerhî'nin ilim kürsüsünün varisi olan Cessâs tarafından aktarılmıştır.⁷⁴ Ancak bu tanım çok geniş olup istihsândan olmayan bazı hükümleri de içerdiğinden sonraki usûlcüler tarafından tenkit edilmiştir. Cessâs da hocasının bu tanımını uygun bulmamış olmalı ki istihsânı yeniden tarif etme ihtiyacı duymuş ve kapsamını daha dar tutarak şöyle tanımlamıştır: “Kıyası terk edip ondan daha üstün bir delil ile amel etmektir.”⁷⁵ Cessâs'ın tanımında öne çıkan temel unsur istihsânın kıyasa muarız bir delil olarak değerlendirilip ona karşı konumlandırılmasıdır. Muhtemelen Cessâs, Ebû Hanîfe'nin ve ashabının birçok istihsân örneğinde kullandıkları “Kıyası terk ettik. İstihsân ile amel ettik”, “İstihsân bu hükmü iktiza etmekte, kıyas ise bunun aksini gerektirmektedir.” şeklinde istihsân ile kıyası muarız olarak göstermelerinden esinlenerek istihsânı kıyas karşıtı bir delilden ibaret olarak görmüş ve bunu tanımında esas almıştır. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki hem Cessâs'ın istihsân tanımında hem de ondan önceki fakihlerin ifadelerinde geçen kıyas bildiğimiz usûlî kıyasla sınırla değildir. Onunla birlikte yerleşik fikhî kuralı (الاصول العامة)

da kapsayacak şekilde geniş bir manaya sahiptir. Çünkü istihsân uygulamaları bunu göstermektedir.⁷⁶ Buna rağmen aşağıda görüleceği üzere Cessâs'ın tanımını esas alan birçok Hanefî usûlcü bunu usûlî kıyasla sınırlandırmışlardır.

Sonraki dönem Hanefî usûlcülerin eserlerine baktığımızda onların büyük bir bölümünün Cessâs'ın tanımını esas aldığı görüyoruz. Nitekim onlar da istihsânı kıyasa muarız bir delil olarak görüp tanımlarını buna göre şekillendirmiş ve kavramsal bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Fakat sözü edilen usûlcülerin önemli bir kısmı, istihsân karşısında terk edilen kıyası yerleşik fikhî kuralı da kapsayacak biçimde geniş tutmamış, usûlî kıyas ile sınırlandırmış ve bunu açık kıyas olarak isimlendirmiştir. Örneğin Debûsî (öl. 430/1039) istihsân için “Açık kıyasa karşıt olan bir çeşit delilin ismidir.” şeklinde yaptığı tanımın izahında şunları kaydetmiştir: “Kıyas ile istihsân teâruz halinde bulunan iki farklı delildir. (Usûlcülerin) buna istihsân demeleri, kavraması daha zor olmakla beraber kıyastan daha güçlü veya ona denk bir mana/delil sebebiyle kıyas ile amel etmekten vazgeçmeyi güzel bulduklarından ötürüdür. Onlara göre açık olması kıyasın tercih sebebi değil, asıl olan delilin üstünlüğüdür. Buna istihsân adını vermelerinden amaç ise açık kıyasla

⁷² Önder, İstihsan Kavramının Ortaya Çıkışı”, 183-190.

⁷³ Bardakoğlu, “İstihsan”, 23/340.

⁷⁴ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/234.

⁷⁵ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/234.

⁷⁶ Mustafa Şelebî, *Ta'îlû'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, ts.), 337; Osman Şahin, “İstihsan Yönteminin Akli Gerekselleri ve Bazı Uygulama Şekilleri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/4 (2008), 43.

konulan asıl hüküm ile kıyastan vazgeçmeyi gerektiren daha güçlü delille verilen hükmün ayırt edilebilmesidir. Onlar, asıl hükme kıyas, diğerine istihsân adını vermişlerdir.”⁷⁷ Görüldüğü üzere Debûsî de tanımında Cessâs gibi istihsânı kıyasa muarızı olarak görmüş ve tanımını buna göre şekillendirmiştir. Ancak Debûsî, Cessâs'ın aksine kıyası geniş anlamıyla değil, sadece usûlî kıyası kapsayacak şekilde dar anlamıyla almıştır. Bu tanım ise yerleşik kuraldan veya genel bir delilin muktezasından vazgeçerek başka bir hükme udül etmek gibi istihsân türlerini dışarda bıraktığı için kabul görmemiştir.

Cessas'tan sonra görüşlerine oldukça önem atfedilen Hanefî usûlcülerden Pezdevî istihsânın tanımını yapmadan onun iki karşıt kıyastan biri olduğunu söylemiştir. Bu iki kıyasın (istihsân ve kıyas) her birini -dayanabileceği iki çelişik delilden daha güçlü olanın açık veya kapalı olma durumuna bağlı olarak- iki çeşide ayırmıştır. Kendisinden sonra gelen usûlcüler de bundan hareketle Pezdevî'ye “İstihsân bir kıyasın mûcibinden vazgeçerek daha güçlü bir kıyasın mûcibiyle amel etmektir.” şeklinde bir tanım isnad etmişlerdir. Pezdevî'nin istihsânı iki kıyastan biri olarak izah etmesi karşıt görüştekilerin eleştirini engellemeye yöneliktir. Diğer bir ifadeyle Pezdevî, onlara istihsânın asıl itibarıyla bir çeşit kıyastan ibaret olduğunu, dolayısıyla onu reddetmekle şer'î hüccet olarak kabul ettiğiniz kıyası reddetmiş oluyorsunuz demek istemiştir. Ne var ki Pezdevî'nin bu izahı sadece istihsânın bir çeşidi olan kıyas-i hafî'yi içerip diğer çeşitlerini dışarıda bıraktığından kabul görmemiştir.⁷⁸ Genel anlamda Pezdevî'nin istihsân anlayışını benimseydiği bilinen Serahsî (öl. 483/1090 [?]) onu şöyle tanımlamıştır. “Zâhir kıyasa muarız olan delildir.” Ona göre olay iyice incelenmeden hemen akla geliveren zâhir kıyasa karşı ilk anda akla gelmeyen fakat olay derinlemesine incelendikten sonra daha kuvvetli olduğu görülen bir delil bulunursa onunla amel etmek vacip olur. Serahsî, bu gizli delile istihsân adını vermekten maksat olay üzerine üst üste gelen iki kıyası birbirinden ayırt etmek olduğunu söylemiştir. Tanımda belirtmemiş olsa da Serahsî de Pezdevî gibi istihsânı iki kıyastan biri olarak görmüştür. Muteahhirîn Hanefî usûlcülerin bir kısmı, farklı ifadeler kullansa da mahiyet itibarıyla önceki usûlcülerin tanım ve yaklaşımlarını benimsemiştir.⁷⁹ Diğer bir kısmı ise kıyas-i hafî ile birlikte diğer çeşitlerini de kapsayacak biçimde çerçevesini geniş tutarak istihsân için şöyle bir tanımda karar kılmışlardır: “Açık kıyas karşısında bulunan bir delildir.”⁸⁰

Görüldüğü üzere Hanefî usûl çizgisinde istihsân tanımının şekillenmesinde Cessâs'ın katkısı büyük olmuştur. Nitekim Cessâs'ın tanımında olduğu gibi ondan sonra gelen usûlcülerin hemen hepsinin tanımlarında istihsânı kıyas karşısında bir delil olarak konumlandığını görmekteyiz. Ancak şu var ki söz konusu

⁷⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 404.

⁷⁸ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/3; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1308/1890), 284-285; Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüşûl*, 284; Mehmet Birsin, “Hanefî Fıkında Fitne Gereğesine Dayalı Hükümler ve İstihsân Delili ile İlişkisi”, *İslâmî Araştırmalar*, 22/ (2011), 57.

⁷⁹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî, *Bed'ü'n-nizâmî'l-câmi' beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm*, thk. Sa'd b. Ğarîr es-Sülleî, nşr. Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ (Mekke: y.y., 1405/1985), 2/609; Mes'ûd b. Fahriddin Ömer et-Teftâzânî, *et-Telvîh 'ala't-tavdîh*, (Mısır: Mektebetu Sabîh, ts.), 2/162.

⁸⁰ İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, 284-285; Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vüşûl*, 246-247.

usûlcülerin bilhassa karşıt görüşteki usûlcülerin itirazlarının önüne geçmek için istihsân tanımında bir daraltmaya gittiklerine vakıf oluyoruz.⁸¹ Söz gelimi Cessâs, tanımında kıyasa mukabil delili sınırlamadan zikretmişken sonraki usûlcüler bunu, muhaliflerin istihsânı -bütün mezheplerce şer'î bir delil olarak kabul gören- kıyasın reddinden ibaret olduğu tarzındaki eleştirilerinin önüne geçmek için kıyas-i hafî ile sınırlandırmış ve istihsânın sonuç itibarıyla bir çeşit kıyas olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta bazı usûlcüler kıyası celî ve hafî olarak iki kısma ayırıp hafî olanın istihsândan ibaret olduğunu söylemiştir. Bunlar istihsânı bir çeşit kıyas olarak gördüklerinden de ondan müstakil olarak değil, kıyasın devamında söz etmişlerdir. Yani kıyasın bir parçası olarak onun başlığı altında zikretmişlerdir.⁸² Bu ise yukarıda da ifade ettiğimiz üzere istihsânın diğer çeşitlerini kapsamadığından tercih edilmemiştir. Bu eksiği fark eden kimi müteahhir usûlcüler, bütün çeşitlerini kapsayacak biçimde istihsânı "Açık kıyas karşısında bulunan bir delildir." şeklinde tarif etmişlerdir.⁸³ Fakat bu tanımda geçen açık kıyas ifadesi, istihsân karşısında terk edilen yerleşik fıkıh kaidelerini içermediğinden bir anlamda eksik kalmıştır. Yine bir kısım usûlcü istihsânın karşıtı olan kıyası Cessâs'ta olduğu gibi yerleşik fikhî kuralı da içerecek tarzda âmm olarak zikretmeleri gerekirken bunu usûlî kıyas ile sınırlandırarak kıyas-i celî tabiriyle ifade etmiştir. Bu da yerleşik fıkıh kuralına mukabil istihsân çeşidini dışarda bıraktığı için genel kabul görmemiştir. Netice itibarıyla diye biliriz ki Cessâs'ın tanımı sonraki usûlcülerin tanımlarına göre daha kapsamlıdır. Nitekim Cessâs istihsân karşıtı olan kıyası mutlak olarak zikretmiştir. Kıyas tabiri ise usûlî kıyas anlamında kullanıldığı gibi yerleşik fikhî kural manasında da kullanılmıştır.⁸⁴ Keza Cessâs'ın tanımda "kıyastan daha üstün bir delil" ifadesi genel olup diğer bazı usûlcülerin gizli kıyasla sınırlandırdığı delili kapsadığı gibi istihsân mesnedi olan nass, icmâ ve diğer delilleri de kapsamaktadır.

2.2. İstihsânın Çeşitleri

Ebû Hanîfe ve mezhebin kurucu imamları pek çok fikhî hükmü istihsâna dayanarak verdikleri halde kendilerinden istihsân çeşitleri ile ilgili herhangi bir açıklama gelmemiştir. İstihsân çeşitlerini net bir biçimde ortaya koyan ilk usûlcü Cessâs'tır. O, istihsânı örfî ve ıstilahî olmak üzere iki temel kısma ayırmıştır.

2.2.1. Örfî Anlamda İstihsân

Cessâs'a göre bu tür istihsân, miktarının belirlenmesi müctehidlerin görüş ve içtihadına bırakılan bir takım malî ödemelerle ilgilidir. Bu tür malî konularda müctehid, kendi takdir hakkını kullanarak zann-i galip ile ulaştığı hükmü vermektedir. Söz gelimi Yüce Allah, "Varlıklı olan da yoksul olan da gücü nispetinde ve örf'e uygun olarak onlara mut'a/maddi bir destek versin. Bu, iyilikseverler üzerine bir

⁸¹ Ahmet Yaman, "İstihsan" Ne Değildir?, *Usûl: İslam Araştırmaları* 8 (2007), 169.

⁸² Yusuf b. Hüseyin el-Kirâmastî, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh*, thk. Seyyid Abdullatif Kesâb (b.y.: Dâru'l-Hudâ li't-Tabâ'a, 1404/1984), 187.

⁸³ İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, 284-285; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-vüşûl*, 246-247.

⁸⁴ Zekiyüddîn Şabân, *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî* çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 179.

haktır.” (Bakara, 2/236) âyetiyle duhul olmadan boşanan kadına verilmek üzere - maddi durumu gözetilmek suretiyle- kocaya bir malî destek vâcib kılmıştır. Ancak bu malî yardım miktarı belirtilmemiş olup müctehidlerin takdirine bırakılmıştır.⁸⁵ Müctehidler de kocanın malî durumunu esas alarak bunun miktarını belirlemeye çalışmışlardır. Bir kısım müctehid sözü edilen miktarı belirlerken istihsân ifadesini kullanmıştır. Mesela İmam Şâfiî, mut'a miktarının otuz dirhem olmasını güzel buluyorum (استحسن) demiştir.⁸⁶ Cessâs, miktarları nass ve icmâ tarafından belirtilmeyen ve müctehidlerin inisiyatifine bırakılan birkaç örnek daha zikrederek konuyu izaha kavuşturmaya çalışmıştır. Daha sonra Cessâs, “ashabımız bu türden içtihatlarla istihsân adını verdiklerini” diyerek fakîhlerin bu hususta hemfikir olduğuna ve kimsenin ihtilaf etmesi söz konusu olmadığına vurgu yapmıştır.⁸⁷ Serahsî hariç⁸⁸ Cessâs'tan sonra gelen Hanefî usûlcülerden kimsenin bu çeşit istihsândan bahsettiğine rastlamadık. Bu da teknik anlamda istihsân olarak görmediklerindedir. Onlar sadece istilâhî anlamdaki istihsân çeşitlerine yer vermişlerdir.

2.2.2. İstilahî Anlamda İstihsân

Cessâs, “daha güçlü bir delil sebebiyle kıyasın terk edilmesi” olarak tanımladığı istihsânın bu kısmını iki çeşide ayırmıştır. Bunlardan biri, iki farklı asla benzeyen ve daha çok benzerlik gösterdiği asla ilhak edilmesi vacip olan istihsândır. Diğer ise illet bulunduğu halde hükmün tahsis edilmesi şeklinde ortaya çıkan istihsândır.

2.2.2.1. İki Farklı Asla Benzeyen İstihsân

Cessâs istihsânın bu çeşidini şöyle izah etmiştir: İki farklı asla benzeyen ve her ikisine de hamledilmesi mümkün olan bir fer'in bir delil nedeniyle sadece bunlardan birine hamledilmektedir. Şayet fer'in söz konusu asla ilhak edilmesini gerektiren delil olmasaydı, bu sefer diğer asla hamledilmesi gerekirdi.⁸⁹ Cessâs, en çok dikkat gerektiren bir metot olarak gördüğü bu istihsân çeşidinin fer'î meselelerinin çok karmaşık olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim sözü edilen istihsân çeşidinde muaraza halinde bulunan iki farklı asla/delile benzerlik gösteren olayın çözümü için bu iki deliden birinin tercih edilmesi söz konusudur. Tercih işlemi ise derinlemesine bir incelemeyi ve uzunca bir düşünmeyi gerektirir. Cessâs, istihsânın bu çeşidine örnek olarak önce şu meseleyi aktarmıştır: Koca eşine hitaben “âdetin girdiğin zaman boşsun” dedikten sonra kadın “âdete girdim” derse kıyasa göre kesin bir şekilde âdete girdiği bilinmediği veya kocası onu tasdik etmediği sürece kadının tasdik edilmemesi gerekir ve bu sözüne binaen boşanmanın

⁸⁵ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/233.

⁸⁶ Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir fî fihhi'l-imam eş-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 9/477; Ali Bakkal, “İstihsânın Mahiyeti ve Çağdaş Problemlere Çözüm Getirmedeki Önemi”, 3/34.

⁸⁷ Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhü'l-Mühazzeb* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts), 16/391.

⁸⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü'l-fikh (Uşûlü's-Serahsî)* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/200.

⁸⁹ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/234; Said Nuri Akgündüz, “Hanefî Fırûunda İstihsân – el-Hidâye Örneği” *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2002), 31-32.

hemen gerçekleşmemesi lazım gelir. Çünkü benzer durumlarda boşanmanın gerçekleşmeyeceği hususunda ittifak vardır. Örneğin koca eşine “eve girersen” veya “Zeyd ile konuşursan boşsun” derse; kadın da “eve girdim” veya “Zeyd ile konuşum” derse boşanma hemen gerçekleşmez. Ancak kocanın eşini tasdik etmesi veya kadının bir kanıt göstermesiyle gerçekleşir. Bunda ittifak vardır. Buna mukabil istihsâna göre ise kadın hemen tasdik edilerek boşanma gerçekleşmiş olur. Zira “Gerçek anlamda Allah’a ve ahiret gününe inanan kadınların, Allah’ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri helâl değildir.” (Bakara, 2/228) gibi âyet ve bu manada varid olan hadisler hükümleri gereğince kadının hamileliğini gizlemesi haram kılınmıştır. Aynı hüküm kadının âdet ve diğer özel halleri de için geçerlidir. Hâl böyleyken âdetin başlayıp başlamadığı konusunda kadının sözü esas alınması ve bu türden meselelerde kadının tasdik edilmesi gerekir. Buna binaen de ifade edilen meselede kadının “âdete girdim” demesiyle boşanma gerçekleşmiş olur.⁹⁰ Görüldüğü üzere bahsettiğimiz olay iki farklı asla benzemektedir. Daha güçlü olan ikinci asıl olmasaydı ilk asla ilhak edilip kadının hemen boşanmaması gerekirdi. Fakat ikinci asla daha çok benzediği için olayın bu asla hamledilmesi vacip kılınmış ve kadının “âdete girdim” ifadesiyle boşanmanın hemen gerçekleşmesi hükmü benimsenmiştir. Ardından Cessâs, bu tür istihsânın pek çok örneği bulunduğunu söyleyerek bunlardan birkaç örnek daha zikretmiştir.⁹¹ Cessâs, bu tür istihsânın illet bulunduğu halde bir delil nedeniyle hükmün tahsisi kabilinden olmadığını, tamamen bir hadisenin iki karşıt asıldan birine ilhak edilmesinden ibaret olduğunu ifade etmiştir.⁹²

2.2.2.2. İlet Bulunduğu Halde Hükmün Tahsis Edilmesi İstihsânı

İletin tahsisi, hükmün konulmasına sebep olan vasıf mevcut olmakla birlikte herhangi bir mâni nedeniyle bazı durumlarda o hükmün bulunmamasıdır. Buna illetin nakzı da denilmektedir.⁹³ Cessâs Hanefî mezhebinin genel görüşüne⁹⁴ muhalif olarak illetin tahsisini caiz görmüştür. Ona göre şer’î illet -aklî illetin aksine- hükmün konulmasında mücib/müessir değildir, bilakis onun için bir alâmet, bir emare mesabesinde. Yani illetin varlığı hükmün varlığını ve yokluğu da hükmün yokluğunu gerektirmediği için bazı durumlarda illete muhalif farklı bir hükmün gelmesi mümkün olabilmektedir. Söz gelimi pek çok mesele, İslâm’dan önceki dönemlerde de mevcuttu. Ancak İslâm’dan sonra bu meselelere verilen şer’î hükümler İslâm’dan önce bulunmuyordu. Aklî illete olduğu gibi şer’î illet de müessir olsaydı İslâm’dan önce de söz konusu meseleler için şer’î hükümlerin geçerli olması gerekirdi. Ancak böyle bir durum mümkün olmadığına göre şer’î illetin hüküm üzerine müessir bir neden olarak görülmemesi gerekmektedir. Hâl böyle olunca

⁹⁰ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/235-237.

⁹¹ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/237-239.

⁹² Cessâs, *el-Füşûl*, 4/243.

⁹³ Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 4/33; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz İbnü’n-Neccâr el-Fütûhî, *Muhtaşaru’t-tahrîr*, (*Şerhu’l-Kevkebi’l-münîr*), thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd (b.y.: Mektebetü’l-‘Abikân, 1418/1997), 4/56.

⁹⁴ Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 4/32.

bir olayda, illet bulunduğu halde onun gerektirdiği hükümden farklı bir hükmü iktiza eden bir delil bulunursa illetin gereği terk edilir ve o delilin mücibiyle amel edilir. Buna da istihsân adını vermişlerdir.⁹⁵

Cessâs, illetin tahsisi nas, icmâ ve başka bir kıyas ile mümkün olduğunu ifade ederek bu istihsânın üç çeşidi olduğuna dikkat çekmiştir.

- Nass sebebiyle illetin tahsisi: Bu tür istihsân, Kitap veya sünnette bulunan özel bir nassa dayanarak vuku bulan olaya kıyasın veya yerleşik kuralın gerektirdiğinden farklı bir hüküm vermek olarak tanımlanmıştır.⁹⁶ Cessâs, bu tür istihsân örneklerinin hayli fazla olduğunu, hepsini burada zikrettiği takdirde kitabın uzaya-çağını ifade ederek konu hakkında bir fikir edinmek için sadece dört örnek vermiştir. Burada şu örnekle yetineceğiz: Yaşı küçük kocasını kaybeden hamile kadının iddeti (bekleme süresi) kıyasa göre dört ay on gün olması gerekir. Çünkü bu durumda cenin, vefat eden küçük kocaya ait olmadığından kadın, kocası ölen hamile kadınlar çerçevesinde değerlendirilmez; dolayısıyla da iddeti doğumla son bulmaz. İddeti, Kur'an'ın kocası ölen kadınların iddetine ilişkin genel nassa (el-Bakara 2/234) dayanılarak dört ay on gün olarak belirlenir. Ancak bu olayda kıyasın hükümünden vaz geçilmiş ve istihsâna göre söz konusu kadının iddeti, diğer hamile kadınlar gibi doğumla sınırlandırılmıştır. Cessâs, vech olarak tabir ettiği bu istihsân delilinin "Hamile kadınların iddeti ise, doğumla son bulur." mealindeki âyet olduğunu söylemiştir.⁹⁷

- İcmâ sebebiyle istihsân: Vuku bulan olay için kıyasın veya yerleşik kuralın gerektirdiği hükümden farklı bir hüküm üzerine icmâ gerçekleşmişse bu tür istihsândan söz edilebilir. Cessâs'ın bu türden istihsâna verdiği örneklerden biri şu şekildedir: Hamamda yıkanmak için yapılan sözleşme bir çeşit kiralama olduğu için bu sözleşmede istenen şart ve kurallar onun için de geçerlidir. Buna göre genel kural gereğince hamamda kalınacak süre, kullanılacak su miktarı ve ücret oranı sözleşmede belirlenmelidir. Aksi takdirde sözleşme geçersiz sayılır. Fakat bu hususlar kişiden kişiye farklılık gösterebildiği için bunu sözleşmenin başında belirlenmesi mümkün değildir. Hâl böyle olunca kıyasın gereği olarak söz konusu sözleşmenin geçersizliğine hükmedilmesi gerekir. Ancak insanlar baştan beri bu uygulamayı yapageldikleri halde sahâbî ve tabiîn ulemâsından hiç kimse karşı çıkmamıştır. Bu ise onların genel kural muktezasından vazgeçerek sözünü ettiğimiz sözleşmenin cevazında icmâ ettiklerini göstermektedir. Yani bu sözleşme kıyasa aykırı olmakla beraber istihsânen caizdir.⁹⁸

Bu noktada belirtmemiz gereken önemli bir mevzu da şudur ki Cessâs, sonraki usûlcülerin müstakil bir istihsân çeşidi olarak gördükleri zaruret sebebiyle istihsân çeşidini icmâ istihsânı altında zikretmiştir. Söz gelimi genel kural gereğince necaset bulaşan su -tadı, rengi ve kokusu bozulmamış olsa da- necis sayılır. Buna binaen kıyasa/yerleşik kurala göre necaset bulaşmış elbise, elli defa da yıkansa

⁹⁵ Cessâs, *el-Füșûl*, 4/243, 259.

⁹⁶ Nemle, *İthâfu Zevi'l-Besâir*, 4/286.

⁹⁷ Cessâs, *el-Füșûl*, 4/245-246.

⁹⁸ Cessâs, *el-Füșûl*, 4/248-249.

temizlenmez ve necis olarak kalır. Çünkü elbiseye dökülen ilk su necasete bulaştığı için elbise gibi o da necis olur. Yine ikinci yıkamışta da temiz su elbisede bulunan necis suya karıştığı için o da necis olur. Aynı durum sonraki yıkamışlar için geçerlidir. Ancak fakihler bu meselede temizlikle ilgili genel kuralın gerektirdiği hükümden vazgeçmiş ve necaset izinin izale edilmesiyle elbisenin temiz hale geleceğine hükmetmişlerdir. Cessâs, bu meseledeki istihsânın mesnedini ümmetin icmâi, sonraki usûlcüler ise zaruret olarak ifade etmişlerdir.⁹⁹

- Kıyas sebebiyle istihsân: Cessâs'ın verdiği örnekten anlaşıldığı üzere müctehidlerin, ortaya çıkan hadisede bir kıyasın illetinin gerektirdiği hükümden vazgeçerek başka bir kıyasın illetinin mücibiyle amel etmeleri halinde "kıyas sebebiyle istihsân"dan söz edilebilir. Cessâs bu istihsân çeşidine Ebû Hanîfe'nin şu görüşünü örnek vermiştir: Kölenin, azad edilmek şartıyla satılması biçiminde yapılan satış fasittir. Bununla beraber satış gerçekleşir ve müşteri köleyi azat ederse iki farklı kıyas mücibine göre iki farklı hüküm söz konusu olur. Bunlardan biri bu mesele, "cariyenin ümmü veled (Efendisinin çocuğunu dünyaya getiren cariye) edilmek şartıyla satın alınması" şeklinde yapılan akde ilhak edilerek müşteriye, sözleşmede belirtilen bedel değil, cariyenin gerçek değeri üzerinden bedel takdir edilmiştir. Diğeri ise söz konusu mesele, kişinin bin dirhem karşılığında kölesini azad etmek üzere efendiyle yaptığı akit hükmüne kıyas edilerek müşteriye akitte belirtilen bedelin gerekli görülmesidir. Ebû Hanîfe'ye göre meseleye ikinci kıyasın hükümünün verilmesi istihsânendir.¹⁰⁰ Görüldüğü gibi Cessâs, karşıt iki kıyastan birisinin muktezasından vazgeçip diğerinin muktezasıyla amel etme istihsânını iki farklı tür olarak görmüş ve bunlardan birini iki farklı kıyasa benzeyen istihsân, diğerini ise illetin kıyasla tahsis etme istihsânı olarak nitelemiştir. Ancak iyice incelendiğinde her iki türün mahiyet itibariyle aynı olduğu ortaya çıkacaktır. Çünkü her iki türde de iki karşıt kıyastan birisinin mücibiyle amel etmek söz konusudur. Zaten sonraki Hanefî usûlcüler de bu tür istihsânı tek tür olarak görmüş ve buna gizli kıyas sebebiyle istihsân adını vermişlerdir.¹⁰¹

Sonraki Hanefî usûlcüler Cessâs'ın istihsân çeşitlerine ilişkin yaklaşımını esas almış ve buna örf ve zaruret gibi başka türler de ekleyerek istihsân çeşitlerini artırmışlardır.¹⁰² Ali Bardakoğlu bunu şöyle izah etmektedir: "Hanefî usûlcülerinin kavramı geniş kapsamlı tutup dönemlerine kadarki fikhî birikim içinden istihsân anlayışının fikrî temeli sayılabilecek örnekleri ayıklaması ve bunları birer istihsân türü olarak adlandırması bu çeşitliliği arttırmıştır."¹⁰³

⁹⁹ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/247-248; Serahsî, *Uşûlü'l-fıkh*, 2/203; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/6.

¹⁰⁰ Şeybânî, *el-Aşl*, 5/97; Cessâs, *el-Füşûl*, 4/249-250.

¹⁰¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 406; Serahsî, *Uşûlü'l-fıkh*, 2/202; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *Fetħu'l-gaffâr fi şerhi'l-Menâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 386-389.

¹⁰² Hamza Aktan, "İslam Usûl Hukukunda İstihsan Ufku", *İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*, ed. Suat Cebeci (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 3/100-108.

¹⁰³ Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/514; Bardakoğlu, "İstihsan", 23/342; H. Yunus Apaydın, "İstihsan'ın Mahiyeti ve İşlevi", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, ed. Suat Cebeci (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 3/128.

2.3. İstihsân Kavramının Kullanımının Meşruiyet Delilleri

İstihsânın asıl savunucusu Hanefî mezhebi olmakla beraber onların yanında Mâlikî ve Hanbelî fakîhleri de onu içtihatlarında kullanmışlardır. Buna mukabil Şâfiî mezhebi ise istihsânı reddetmiştir.¹⁰⁴ Esasen Ali Bardakoğlu'nun da belirttiği gibi iki taraf arasındaki tartışma, istihsân sonucu varılan hükümlerin doğruluğundan ziyade başlı başına bir delil olarak istihsânın adlandırmasına ve bunun meşruiyetine ilişkindir. Nitekim Hanefîler'in istihsân yoluyla vardıkları hükümler diğer mezheplerce kabul edilebilir sonuçlardır.¹⁰⁵ Bu bağlamda Cessâs istihsân lafzının şer'î bir hüccet için kullanılmasında herhangi bir sakınca bulunmadığını söylemiş ve bunu şu üç delil ile gerekçelendirmiştir: Birincisi, "Sözleri dinleyip en güzeline uyan kullarımı müjdele." (Zümer, 39/18) mealindeki âyeti kerimedir. Yüce Allah, güzel olduğuna dair delil bulunan bir şeyi güzel olarak gördüğüne göre bizim de sahih olduğuna dair delil bulunan bir hüküm için istihsân lafzını kullanmamızda bir sakınca olmaması gerekir.¹⁰⁶ Cessâs, bu gerekçesine yönelik olarak "delillerle sıhhati sabit olan hükümler için istihsân kelimesinin kullanılmasında bir sakınca görülüyorsa nas, icmâ ve kıyas ile sabit olan bütün hükümler için de kullanılmasında bir mani olmaması gerekir şeklinde yapılması muhtemel bir itiraza karşı şu cevap vermiştir: "Yüce Allah'ın koyduğu bütün hükümler elbette güzeldir. Yine delillerle sabit olan hükümlerin güzel olduğundan da şüphe yoktur. Fakat istihsân lafzını söz konusu hükümlerin bir kısmına özgü kılarak sadece onlar için kullanılmasında herhangi bir mani bulunmamaktadır." Cessâs'a göre özellikle bir ilimde derinleşen âlimlerin o ilmin inceliklerini ve anlaşılması güç noktalarını muhatabına izah etmek için bir takım isimleri türeyerek onlar için kullanmasında bir engel bulunmamaktadır. Nitekim nahiv ilminde mütehassis âlimler, bu ilmin konularından mansûb ma'mûlleri izah etmek ve onları birbirlerinden ayırt etmek için hâl, zarf, temyiz ve benzeri terimleri kullanmaktadırlar. Aynı durum diğer ilimlerde mütehassis âlimler için de söz komsudur. Hâl böyle olunca fıkıh ilminde derin bilgi sahibi olanların da bu ilmin meselelerini anlatmak için bir takım terimlere başvurmalarında herhangi bir mahzur görülmemelidir. Anlaşıldığı üzere Cessâs'a göre bir hükmün istihsân olarak isimlendirilmesinde temel alınan ilke o hükmün geçerliliğinin şer'î bir delil ile sabit olmasıdır. Diğer bir ifadeyle bir hükmün doğruluğu nas, icmâ veya başka bir delil ile kanıtlanmışsa ona istihsân adını vermekte hiçbir sakınca bulunmamaktadır. Nitekim ilk dönem Hanefî müçtehitleri de kitap ve sünnetin âmm lafızlarına; hatta kıyas ve icmâ ile sabit olan bazı hükümlere de istihsân demişlerdir.¹⁰⁷ İkincisi, "Müslümanların güzel buldukları şey Allah katında da güzeldir."¹⁰⁸ manasındaki hadistir. Yani Müslümanların sahih gördüğü delil ile güzel gördüğü bir sonuç Allah nezdinde de makbuldür.¹⁰⁹ Üçüncüsü birçok müctehid

¹⁰⁴ Zühaylî, *el-Vecfz*, 1/249.

¹⁰⁵ Bardakoğlu, "İstihsan", 23/346.

¹⁰⁶ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/227-226.

¹⁰⁷ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/228.

¹⁰⁸ Ahmed İbn Hanbel, *Müsnedu Ahmed*, thk. Şuayb el-Arnavutî v. dğr. (b.y.: Müssetü'r-Risâle, 1421/2001), 6/84.

¹⁰⁹ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/226-227.

tarafından istihsânın kullanılmış olmasıdır. Cessâs, İmam Şâfi gibi istihsân karşıtları dâhil olmak üzere birçok âlimin istihsânı bu anlamda kullandıklarını örneklerle aktarmaktadır.¹¹⁰ Cessâs'tan sonra gelen Hanefî usûlcüler de istihsânın meşruiyeti için bu delillere başvurmuşlardır.¹¹¹ Bu bakımda da Cessâs istihsânın meşruiyeti konusunda da sonraki Hanefî usûlcülere öncülük etmiş ve bu anlamda istihsân kavramının gelişiminde büyük katkı sunmuştur. Nitekim istihsânın hücciyetini ele alan ve onu karşıt görüştekilere karşı delillerle savunan ilk usûlcü kendisi olmuştur.

Sonuç

Fıkıh usûlü tarihinde istihsân kavramının teknik anlamıyla ilk defa Ebû Hanîfe tarafından kullanıldığına dair genel bir algı oluşmuş olsa da bu gerçeği yansıtmamaktadır. Nitekim istihsânın bu anlamıyla önceki dönemlerde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Önceki örnekleri çok nadir olması ve Ebû Hanîfe'nin onu içtihatlarında sıkça kullanması bu algının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Fakat ne Ebû Hanîfe'den ne de mezhebin teşekkülünde emeği olan diğer müctehidlerden istihsânın mahiyetiyle alakalı herhangi bir tanım ve açıklama gelmemiştir. Buna rağmen bilhassa istihsân karşıtı fakîhlerden -aleyhte kullanılabilecek- bir takım tanımlar Ebû Hanîfe veya arkadaşlarına mal edilmeye çalışılmıştır. Ancak bunlar, her şeyden evvel onların verdikleri örneklerle örtüşmediğinden sonraki Hanefî usûlcülerce reddedilmiştir.

İstihsânın tanımlanması, terimleşmesi ve usûl literatüründe yer alması sonraki usûlcülerin çabasıyla olmuştur. Bu konuda kilit rol oynayan usûlcü ise Hanefî usûl anlayışını ilk defa doktriner bir yapıya kavuşturan ve sistematik bir biçimde sonraki nesillere aktaran Cessâs olmuştur. O, istihsânın tanımlanması, çeşitlere ayrılması ve meşruiyetine dair sunulan deliller hususunda sonraki usûlcülere öncülük etmiş ve bu bakımdan da gelişiminde büyük katkı sunmuştur. Cessâs'ın istihsân kavramının gelişimindeki rolü ise şu hususlar çerçevesinde olmuştur:

İstihsânın mahiyeti: İstilahî anlamda istihsânı ilk tanımlayan Mâtürîdî olmakla beraber Hanefî usûlcüler Kerhî'nin "İstihsân, bir hükmü daha evlâ bir hüküm sebebiyle terk etmektir." şeklindeki tanımını ilk tanım olarak kabul etmişlerdir. Cessâs vasıtasıyla nakledilen bu tanım çok geniş olup istihsândan olmadığı halde diğer bazı hukukî çözümleri de kapsadığı için genel kabul görmemiştir. Dolayısıyla sonraki usûlcülerin büyük bölümü Kerhî'nin tanımı değil, kronolojik bakımından ondan sonra gelen Cessâs'ın yaptığı "Kıyası terk edip ondan daha üstün bir delil ile amel etmektir." şeklindeki tanımı esas almıştır. Nitekim sözü geçen usûlcüler Cessâs'ın tanımında olduğu gibi istihsânı kıyas karşısında konumlandırmış ve buna göre tanımlarını şekillendirmişlerdir. Ancak bunlardan bir kısmı, özellikle muhaliflerin tenkitlerini bertaraf etmek adına Cessâs'ın aksine tanımdaki kıyası -yerleşik fikhî kuralı da kapsayacak biçimde genel olarak değil- usûlî kıyas ile sınırlandırdığı için yerleşik fıkıh kuralına mukabil istihsân örneklerini kapsanma-

¹¹⁰ Cessâs, *el-Füşûl*, 4/228-229.

¹¹¹ Serahsî, *Uşûlü'l-fıkh*, 2/200, 207; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/13; Teftâzânî, *et-Telvîh 'ala't-tavdîh*, 2/162.

maktadır. Diğer bir kısmı ise Cessâs'ın kıyasa karşı "daha güçlü olan delil" olarak tabir ettiği istihsân delilini gizli kıyasa hasrettiği için nass ve icmâ sebebiyle istihsân türlerini dışarda bırakmaktadır. Bu yüzden de söz konusu tanımlar genel kabul görmemiştir.

İstihsânın çeşitleri: İstihsânın çeşitlere ayrılması ilk kez Cessâs tarafından yapılmıştır. Örfî ve istilâhî olarak istihsânı iki temel kısma ayıran Cessâs, ikincisini "iki farklı asla benzeyen" ve "illetin tahsisi" şeklinde iki çeşide taksim etmiştir. İlettin tahsisini de nass, icmâ ve kıyas sebebiyle istihsân şeklinde üç farklı alt türe ayırmıştır. Serahsî hariç sonraki usûlcülerden kimsenin örfî anlamdaki istihsândan bahsettiğine rastlamadık. Onlar, Cessâs'ın illetin tahsisi olarak gördüğü nass, icmâ ve kıyas-i hafî istihsânına zaruret ve örf gibi başka türler de ekleyerek istihsânın çeşitlerini arttırmışlardır.

İstihsân kullanımının meşruiyetine dair deliller: Cessâs, doğrudan istihsânın delil oluşuna dair herhangi bir delil sunmamıştır. O, kıyasa karşı "daha güçlü delil" olarak ifade ettiği nas, icmâ ve diğer deliller için istihsân kavramının kullanılmasının meşru oluşu hakkında deliller getirmiştir. Bu anlamda da "Sözleri dinleyip en güzeline uyan kullarımı müjdele" mealindeki âyete, "Müslümanların güzel buldukları şey Allah katında da güzeldir." anlamındaki hadise ve müctehidlerin istihsân türü uygulamalarına yer vermiştir. Sonraki usûlcüler de istihsân kavramının kullanılmasının meşruiyetine dair bu delillerin yanı sıra zikredilen âyet anlamında nazil olmuş birkaç âyeti daha eklemiştir.

Kaynakça

- Akgündüz, Said Nuri. "Hanefî Fırûunda İstihsan – el-Hidâye Örneği". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2002), 29-57.
- Aktan, Hamza. "İslam Usûl Hukukunda İstihsan Ufku". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*. Ed. Suat Cebeci. 3/71-126. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Alî Hazne, Heysem 'Abdulmecîd. *Tatvuru'l-fikri'l-uşûlî el-Hanefî*. Ürdün: Câmî'atu Âlu Beyt, Külliyyetü'd-Dirâsâtü'l-Fikhiyye, Doktora Tezi, 1998.
- Âmidî, Seyfüddîn Alî b. Ebî Alî. *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrazzâk Affî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Apaydın, H. Yunus. "İstihsan'ın Mahiyeti ve İşlevi". *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*. ed. Suat Cebeci. 3/125-131. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Âşır, Muhammed Resul Bahş b. Kebîr. *Delîlü'l-istihsân ve hücciyetuhu dirâse tatbikiyye fî fikhi'l-muâmelât*. Mekke: Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şerî'ati'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1425/2004.
- Ba'lebekki, Ebül-Abbâs Ahmed b. Alî b. Tağlib. *Bedî'u'n-nizâmî'l-câmî' beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm*. Thk. Sa'd b. Ğarîr es-Süllemî. 2 Cilt. nşr. Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ. Mekke: y.y., 1405/1985.
- Bâhüseyin, Ya'kûb b. Abdulvehhâb. *et-Tahrîç inde'l-fukahâ ve'l-usûliyyîn*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414/1994.
- Bakkal, Ali. "İstihsanın Mahiyeti ve Çağdaş Problemlere Çözüm Getirmedeki Önemi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*. ed. Suat Cebeci. 3/15-70. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/339-347. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Biltâcî, Muhammed. *Menâhicü't-teşrî'i'l-İslâmî fî'l-karnî's-sânî el-hicrî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.

- Birsin, Mehmet. "Hanefî Fıkhdında Fitne Gereğesine Dayalı Hükümler ve İstihân Delili ile İlişkisi". *İslâmî Araştırmalar* 22/ (2011), 55-70.
- Buhârî, Abdülazîz. *Keşfü'l-esrâr şerhu uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. B.y.: Dâru'l-kitâbi'l-islâmî, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Sâdık el-Çamhâvî 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1405/1985.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Füşûl fi'l-uşûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1414/1994.
- Çiftçi, Adem. "Hanefî Mezhebi'nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihana Yaklaşımı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (2017), 107-133.
- Çolak, Abdullah. "Hukuki Tutarlılık Bağlamında Ebû Hanîfe'nin İstihsan Anlayışı". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu*, ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/568-599. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh b. Muhammed b. Ömer b. İsa. *Takvîmü'l-edille*. Thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. B.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Dirik, Mehmet. "Ebû Hanîfe'nin İctihad Metodunda İstihsan". *PAU İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2018), 180-224.
- Duman, Soner. "Usûlü'l-Fıkh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/218-220. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Ebû Bekr Abdullâh b. Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Amdulhamîd 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Süleyman, Abdülvehhâb İbrâhîm. *el-Fikrû'l-uşûlî*. Cidde: Dâru'ş-Şürûk, 1403/1983.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Ĥarâc*. Thk. Tahâ Abdurraûf Sa'd-Sa'd Hasen Muhammed. nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs. Kahire: el-Mataba'atü's-Selefiyye, ts..
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Uşûlü'l-fıkh*. B.y.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Erkal, Mehmet. "Usûl İstihsalının Ortaya Çıkışında İslam Fetihlerinin Rolü: İstihân Örneği". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*. ed. Suat Cebeci. 3/11-28. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-uşûl*. thk. Muhammed b. Abdisselâm Abdüşşâfi. B.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gezgin, Yusuf Erdem. "Hanefî Mezhebinde Kurala Aykırılıktan (İstihsan) Kurala (Kıyas) Dönüş". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017): 179-203.
- Güngör, Mevlüt. "Cessâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/427-28. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gözübenli, Beşir. "İslam Hukukunda İstihşänen Meşru Görülen Borç İlişkilerine Dair Bazı Mülâhazalar". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*. ed. Suat Cebeci. 3/180-214. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Güler, Mehmet Nuri. "İstihsan Teorisi'nin Yeniden İnşası -Modern Hukuk Katkılı Bir Deneme-, İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi*. ed. Suat Cebeci. 3/215-251. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Haliloviç, Safvet Mustafa. *el-İmâm Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs ve menhecuh fi't-tefsîr*. B.y.: Dâru's-Selâm, ts.
- Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn. *Kitâbü'l-Emvâl*. Muhammed Halîl Herrâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hindî, Safiyyüddîn Muhammed b. Abdirrahîm. *Nihâyetü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Thk. Sâlih b. Süleyman el-Yûsuf- Sâlim b. Sa'd es-Suveyh. 9 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1416/1996.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsnedu Ahmed*. Thk. Şuayb el-Arnavutî v. dğr. 45 Cilt. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *Mülâhhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'ÿ ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'îl*. Thk. Sa'îd el-Afganî. Dimaşk: Matba'atu Câmi'ati Dimaşk, 1379/1960.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. B.y.: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.

- İbn Kudâme, Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî uşûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. 2 Cilt. nşr. Müessesetü'r-Rayyân li'-Taba' ve'n-Neşr ve't-Tevzî. b.y.: y.y., 1423/2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. B.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- İbn Melek. *Şerhu Menâri'l-envâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1308/1890.
- İbnü'n-Neccâr Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütühî. *Muhtasarü't-tahrîr (Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr)*. Thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd. 4 Cilt. B.y.: Mektebetü'l-'Abîkân, 1418/1997.
- İsnevî, Abdurrahman b. Hasan. *Nihâyetüs-sûl şehü minhâci'l-vusûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Kâtib Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. Thk. Mahmud Abdulkâdir Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetu İrsikâ, 1431/2010.
- Keskioğlu, Osman "Müctehidlerin Dereceleri", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 6/9-10 (1967), 232-236.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Hüsnü't-tekdâf fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*. Mısır: Dâru'l-Envâr, 1368/1948.
- Kirâmastî, Yusuf b. Hüseyin. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkıh*. Thk. Seyyid Abdullatif Kesâb. B.y.: Dâru'l-Hudâ li't-Tabâ'a, 1404/1984.
- Kureşî, Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-muğiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. Mîr Muhammed Kütüphâne. 2 Cilt. Karaçi: y.y., ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr fî fikhi'l-imam eş-Şâfiî*. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Mekkî, Sadruleimme el-Muvaffak b. Ahmed. *Menâkıbu'l-imâmi'l-a'zam Ebî Hanîfe*. Haydarabat: Matba'atu Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1321/1904.
- Merâgî, Abdullah Mustafa. *el-Fethü'l-mübîn fî tabakâti'l-uşûliyyîn*. nşr. Muhammed Ali Osmân. b.y.: y.y., 1366/1947.
- Mısrî, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *Fethü'l-gaffâr fî şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Molla Hüseyin. *Mirkâtü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971.
- Nemle, Abdulkerîm b. Alî Muhammed. *İthâfu zevî'l-besâir bi şerhi Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî uşûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*. 8 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime, 1417/1996.
- Nevevî, Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' Şerhü'l-Mühazzeb*. 20 Cilt. B.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Kıyâs ve İstihsâna Yaklaşımı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (2007), 213-245.
- Önder, Muharrem. "İstihsan Kavramının Ortaya Çıkışı". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 181-208.
- Önder, Muharrem. Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Özen, Şükrü. "Hicri II. Yüzyıldan İstihsan ve Maslahat Kavramları". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 3/1 (2003), 31-57.
- Reysünî, Ahmed b. Abdisselâm. *et-Tecdîdu'l-uşûlî nehve şiyâğatin tecdîdiyyetin li 'ilmi uşûli'l-fıkıh*. Ürdün: el-Ma'hedü'l-'Alemlî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1435/2014.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Alî b. Muhammed. *Ah̄bâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Sem'ânî, Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'u'l-edille fi'l-uşûl*. Thk Muhammed Hasan eş-Şâfiî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1418/1999.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Uşûlü'l-fıkh (Uşûlü's-Serahsî)*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Sübkî, Abdulvehhâb b. Alî. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.

- Şabân, Zekiyüddîn. *Usûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Şahin, Osman. "İstihsan Yönteminin Aklî Gerekçeleri ve Bazı Uygulama Şekilleri". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/4 (2008), 41-75.
- Şelebî, Mustafa. *Ta'îlül-'ahkâm*. Beyrut: Dâru'n-Nehdatî'l-'Arabîyye, ts.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-Aşl*. Thk. Muhammed Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Luma' fî usûl al-fıkḥ*. B.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Alî. *et-Tebşîra fî usûli'l-fıkḥ*. thk. Muhammed Hasan Heytû. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1413/1993.
- Taş, Aydın. *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hayatı, eserleri ve usûl anlayışı*. Diyarbakır: A Grafik Yayınları, 2016.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. *et-Telviḥ 'ala't-tavdîḥ*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu Sabîh, ts.
- Yaman, Ahmet. "İstihsan" Ne Değildir?, *Usûl: İslam Araştırmaları* 8 (2007), 169-173.
- Yaşar, Mehmet Aziz. *İslâm Hukuku Metodolojisinde İstihşân*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, sosyal bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2012.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-Fârikî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî usûli'l-fıkḥ*. 8 Cilt. B.y.: Dâru'l-Kütübî, 1414/1994.
- Zeydan, Abdulkerîm. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkḥ*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1407/1987.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkḥ*. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1419/1999.